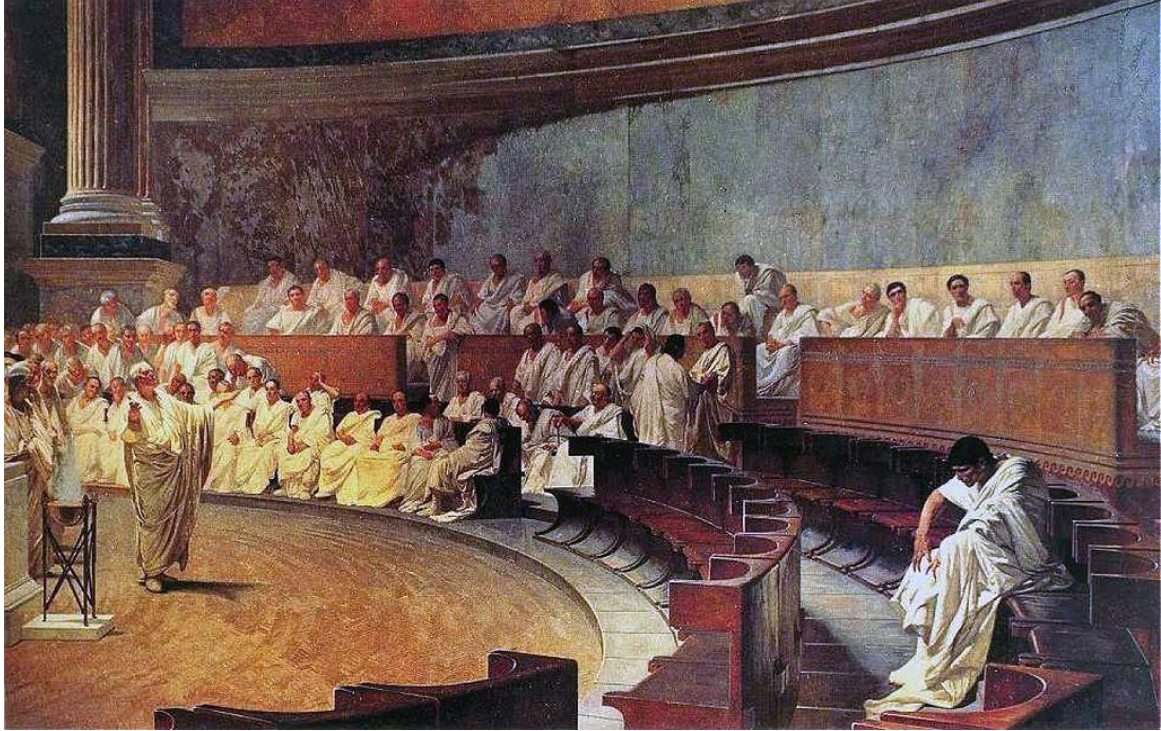

Imago Popularis

Politieke Framing in de Romeinse Republiek

Peter Smits s1254219

p.r.smits@hum.leidenuniv.nl

Begeleider: Dr. C.H. Pieper

11-08-2017

Master Thesis Classics and Ancient Civilizations
Faculty of Humanities, Leiden University

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. Cicero, <i>popularis</i> , <i>Populares</i> en de <i>Pro Sestio</i>	3
2. <i>Popularis</i> in de Republikeinse Literatuur	11
2.1. <i>Het vroege gebruik van popularis</i>	11
2.2. <i>Popularis in de literatuur van de eerste eeuw v.C.</i>	16
3. De Gracchi: Cicero versus Sallustius	23
Conclusie	33
Bibliografie	35

Inleiding

Anders dan de Engelse oorsprong en de actualiteit van de term misschien doen vermoeden maakt 'framing', het bewust op een bepaalde manier kaderen van woorden, zaken of personen, waarschijnlijk al onderdeel uit van de literatuur sinds men de pen ging gebruiken voor meer dan alleen het bijhouden van de administratie en wetten. Kijkend naar de politiek roerige tijd van de Romeinse Republiek springt er een groep in het oog die niet los kan worden gezien van framing, de *Populares*. De vele werken van Cicero en zijn strijd tegen vermeende *Populares* als Clodius en Catilina lijken voor een groot deel het beeld van deze politieke stroming te domineren. Gezien de oververtegenwoordiging van Cicero in de (overgeleverde) literatuur van de (Late) Republiek is het niet vreemd dat zijn teksten en perspectief leidend zijn als bronnen over die periode. Dit blijkt ook in moderne literatuur zoals de populaire rond Cicero gecentreerde trilogie van Robert Harris en de *Roma Sub Rosa* reeks van Steven Saylor, waarin Cicero eveneens een belangrijke protagonist is. Hoewel deze tendens begrijpelijk is, levert het ontegenzeggelijk een eenzijdig beeld op. Cicero was immers geen op objectiviteit gerichte historicus.

Die sterke nadruk op *popularis* in de politieke context, in bijvoorbeeld overgeleverde teksten van Cicero maar ook in de literatuur van moderne classici en historici, heeft mij ertoe aangezet op zoek te gaan naar de bron van dit politieke gebruik. Wat en hoe is er geschreven met betrekking tot deze term in de literatuur van de Romeinse Republiek en wat zegt dat over de taal van Cicero? Door met behulp van de *Thesaurus Linguae Latinae* en de *Bibliotheca Teubneriana Latina* in de beschikbare Republikeinse literatuur te kijken naar het gebruik van *popularis* door andere Republikeinse auteurs en conclusies te trekken naar aanleiding van de context waarin het woord wordt gebruikt en de lading die het daardoor meekrijgt – met andere woorden: is er sprake van 'framing' – wil ik een antwoord vormen op de vraag hoe groot de invloed van Cicero was op de vorming van ons beeld van deze term. Het doel van dit onderzoek is niet een analyse van hoe wij *Populares* als politiek begrip in de Republiek moeten zien, iets waar talloze publicaties aan zijn gewijd, maar juist hoe Republikeinse schrijvers *popularis* zagen en gebruikten om op die manier de plaats van de term in de Republikeinse literaire traditie te bepalen. Dit onderzoek zal dus voorbijgaan aan de vraag of er kan worden gesproken van twee politieke partijen in de moderne zin, zoals halverwege de Negentiende Eeuw is geponeerd door Mommsen in zijn *Römische Geschichte*, want juist de oorspronkelijke Republikeinse weergave is leidend, hoewel die per tekst en auteur sterk kan verschillen.¹ De manier waarop *popularis* in Republikeinse tekstpassages is gebruikt zal daarom kritisch worden beoordeeld, waarbij in het bijzonder zal worden uitgekeken naar een positieve of negatieve weergave door de schrijver en een eventuele politieke connotatie. Als hierbij foutief gebruikte of omstreden termen worden overgenomen uit Republikeinse literaire bronnen dient dat om de argumentatie met betrekking tot die bron overzichtelijk te houden en betekent het dus niet dat de termen in het kader van dit onderzoek worden geaccepteerd.

Om zo helder en productief mogelijk antwoorden te vormen op de onderzoeksvragen zal allereerst Cicero's presentatie en gebruik van de term *popularis* en de *Populares* worden besproken. Dit gebeurt voor het grootste deel aan de hand van zijn *Pro Sestio*, maar ook relevante passages uit andere werken van zijn hand zullen gebruikt worden. In het volgende hoofdstuk zal vervolgens juist gekeken worden naar *popularis* in de andere beschikbare bronnen uit de Republiek om zo de ontwikkeling van het gebruik van de term te analyseren en dit gebruik door andere auteurs te vergelijken met Cicero. Het derde en laatste hoofdstuk zal ingaan op de rol die

---

¹ Mommsen, T., *Römische Geschichte* (Wenen en Leipzig 1932) 445-448 en 971, waar hij Caesar bijvoorbeeld de leider van de volkspartij noemt. Zie ook Hoofdstuk 3.

de Gracchi speelden in de Republikeinse literatuur als de eerste voorbeelden van de 'moderne' *Populares* die in de Late Republiek een grote rol zouden spelen. Hierbij zal de focus voornamelijk liggen op de contrasterende beschrijving door Cicero en Sallustius.

1. Cicero: *popularis*, *Populares* en de *Pro Sestio*

Duo genera semper in hac civitate fuerunt eorum qui versari in re publica atque in ea se excellentius gerere studuerunt; quibus ex generibus alteri se popularis, alteri optimates et haberi et esse voluerunt. Qui ea quae faciebant quaeque dicebant multitudini iucunda volebant esse, populares, qui autem ita se gerebant ut sua consilia optimo cuique probarent, optimates habebantur ('Er zijn in deze stad altijd twee groepen geweest van hen die zich erop toelieden politiek actief te zijn en daarin een vooraanstaande positie in te nemen; van deze groepen wilden sommigen beschouwd worden als volksgezind, anderen wilden als de Senaatspartij beschouwd worden en zijn. Zij die wilden dat alles wat ze deden of zeiden aangenaam was voor de massa, werden beschouwd als *Populares*, maar zij die zich zo gedroegen dat ze iedere beste man tevreden stelden met hun plannen, als *Optimates*').² Met deze woorden zet Cicero in zijn rede ter verdediging van Publius Sestius in 56 v.C. de klassieke tweedeling in de Romeinse politiek uiteen. Aan de ene kant van het spectrum zijn er de *Populares* die, zoals de naam doet vermoeden, opkomen voor de belangen van de *populus* en om dat te bereiken via de volkstribunen het staatsbestel grondig willen hervormen om de gewone Romein meer macht te geven. Daartegenover staan de *Optimates*, die worden vertegenwoordigd door de voornaamste Romeinse politici, de bestuurlijke elite, en met hun beleid hoofdzakelijk in de Senaat de steun zoeken van de rest van de Romeinse bovenlaag. Deze voorstelling van twee partijen die de status quo in stand houden komt overeen met Mommsens invloedrijke analyse.³

Cicero kiest ervoor in zijn rede aan de haal te gaan met de deze klassieke perceptie van de twee termen. Om te beginnen draait hij de betekenis van *Optimates* om. Waar dit normaal sloeg op de senatoren, die per definitie tot de elite van de samenleving behoorden en als gevolg daarvan voortreffelijke kwaliteiten zouden hebben, betrok Cicero de betekenis op de Romeinse burger. Deze *natio optimatum*, zoals hij het hier noemt, bestond dus niet alleen uit de Romeinse aristocraten, want volgens Cicero kon *optimus quisque*, elke beste persoon, in zijn doen en denken, hier onderdeel van uitmaken.⁴ *Optimus* heeft hier niet de betekenis die in het geval van de *Optimates* gebruikelijk was, namelijk de beste burgers qua afkomst en kwaliteiten. Om gewone burgers aan te spreken bedacht hij nieuwe, meer inclusieve criteria: *Omnes optimates sunt qui neque nocentes sunt nec natura improbi nec furiosi nec malis domesticis impediti. Esto igitur ut ii sint, quam tu nationem appellasti, qui et integri sunt et sani et bene de rebus domesticis constituti* ('Alle optimaten zijn de mensen die niet misdadig zijn noch van nature verdorven of agressief noch belemmerd door huiselijke problemen. Het is dus het geval dat het die mensen zijn, die u een geslacht noemde, die rechtschapen zijn en verstandig en goed hun huiselijke aangelegenheden op orde hebben.').⁵ Zij die de wensen uitdragen en de belangen behartigen van deze mensen bij het besturen van de staat, zijn de traditionele *Optimates*, die in de Senaat letterlijk de besten van de besten zijn, *defensores optimatum ipsique optimates gravissimi et clarissimi cives (...) et principes civitatis* ('de verdedigers van de optimaten en zelf de belangrijkste optimaten en meest roemrijke burgers, de leiders van de staat').⁶ Het aantal rechtschapen

² Cicero, *Pro Sestio* 96.

³ Mommsen, *Römische Geschichte* 448.

⁴ De frase *natio optimatum* is niet van Cicero zelf afkomstig; zie hieronder.

⁵ *Sest.* 97.

⁶ *Id.*

Romeinen was volgens Cicero gelukkig niet beperkt tot enkele honderden brave borsten. Rome was vol met *Optimates* in zijn ogen. Hij zegt hierover: *numero, si quaeris, innumerabiles, neque enim aliter stare possemus* ('wat betreft hun aantal, als u dat vraagt, zijn ze ontelbaar, want anders zouden we niet overeind kunnen blijven') en *numerus, ut dixi, huius generis late et varie diffusus est* ('het aantal van deze groep is, zoals ik zei, breed en gevarieerd verspreid').⁷ Volgens hem zouden zelfs vrijgelatenen *Optimates* kunnen zijn.⁸

Het is interessant om te zien wat Cicero met zijn herschikking van de traditionele tweedeling nu precies zegt over de *Populares*, tenminste als er nog kan worden gesproken van *Populares* na Cicero's herindeling. De geïmpliceerde strekking is duidelijk: *Populares* zijn alles wat de *Optimates* niet zijn, dus misdadigers, mensen met verdorven geesten en gewelddadige karakters en mensen zonder een respectabele financiële status. Hij gaat nader in op wat voor mensen dit zijn, want waar Cicero in zijn speech aan de ene kant de *Optimates* een nieuw en meer inclusief karakter toedicht voor gewone burgers die niet onbemiddeld zijn en hart voor de Republiek hebben, sluit hij tegelijkertijd een aanzienlijk deel van de samenleving uit, dat niet aan zijn criteria voldoet. Het gaat hier namelijk niet om een obscure minderheid in de marge van de samenleving waarschuwt Cicero: *Etenim in tanto civium numero magna multitudo est eorum qui aut propter metum poenae, peccatorum suorum conscii, novos motus conversionesque rei publicae quaerant, aut qui propter insitum quendam animi furorem discordiis civium ac seditione pascantur, aut qui propter implicationem rei familiaris communi incendio malint quam suo deflagrare* ('In zo'n grote hoeveelheid burgers is er immers een grote massa van hen die uit angst voor straf en zich bewust van hun vergrijpen zinnen op revoluties en staatsomwentelingen, of die uit een zekere aangeboren krankzinnigheid zich laven aan verdeeldheid tussen burgers en oproer, of die wegens vermogensverwikkelingen liever een gemeenschappelijke brand willen dan zelf in vlammen op te gaan.').⁹

Deze groep was zelfs in de meerderheid, zo lijkt Cicero te suggereren: *Maioribus praesidiis et copiis oppugnatur res publica quam defenditur, propterea quod audaces homines et perditu nutu impelluntur et ipsi etiam sponte sua contra rem publicam incitantur* ('De staat wordt door meer troepen en massa's belegerd dan verdedigd, daarom is het dat overmoedige en wanhopige mannen met een wenk worden aangezet en zelfs uit eigen wil tegen de staat worden opgehitst.').¹⁰ Volgens Kaster bedoelde Cicero hiermee echter niet dat de verdedigers van de Republiek werkelijk in de minderheid waren, maar dat in hun kringen men zich minder gepassioneerd en dapper toonde, waardoor de opstandige massa's een overwicht konden krijgen.¹¹ Het grootste gevaar lijkt daarom te schuilen in die mensen die de *multitudo* zo gemakkelijk tot hun ontwrichtende daden kunnen bewegen: *qui cum tutores sunt et duces suorum studiorum vitiorumque nacti, in re publica fluctus excitantur* ('Wanneer zij beschermers en leiders voor hun begeertes en misdaden hebben gevonden, worden golven opgewekt in de Republiek').¹²

Cicero scheidt op deze manier een beeld dat exact het tegenbeeld lijkt van 'zijn' *Optimates*. Want de *Optimates* worden gevormd door de goede burgers die zich positief inzetten

---

⁷ Sest. 97.

⁸ Kaster, R.A., *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius* (Oxford 2006) 320-321 schrijft dat Cicero zijn definitie van *Optimates* hiermee wel erg ver oprekt, omdat sommige vrijgelatenen weliswaar rijk waren geworden, maar hun sociale status nooit vrij was van twijfels en minachting.

⁹ Sest. 99.

¹⁰ Ibid. 100.

¹¹ Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 324. Cf. Sest. 100-101 voor Cicero's beschrijving van de traagheid en zwakte van *boni*, de door hem beoogde verdedigers.

¹² Sest. 99.

voor de staat met boven hen de leiders van de *Optimates*, de *Optimates gravissimi*, die zich op hun beurt inzetten voor het bestuur en de verdediging van de staat. De *Populares* worden in Cicero's weergave getypeerd door een afkeer van de staat zoals de *Optimates* die cultiveren en het egoïstische verlangen hun eigen situatie ten koste van anderen te verbeteren, waarbij hun leiders de demagogen en instigators zijn die de woede en frustraties van de massa's verder opzweepen en richten tegen de instituties van de staat. De klassieke tweedeling tussen voorvechters van het volk en belangenbehartigers van de hogere klassen is voor Cicero niet meer aan de orde. Voor hem is er sprake van een tweedeling tussen goed en kwaad, patriotten en revolutionairen. Om dit beeld te kunnen beoordelen moet de context en Cicero's doel van deze uiteenzetting besproken worden.

Veel kan al worden afgeleid van de achtergrond van de man die Cicero verdedigt en hun connectie tot elkaar. Sestius had een belangrijke rol gespeeld in de chaotische jaren rond Cicero's ballingschap en in de strijd tegen P. Clodius Pulcher. Clodius had in 58 als *tribunus plebis* Cicero met doelbewuste maatregelen tegen zijn persoon uit Italië weten te verbannen.¹³ De periode daarna werd getypeerd door geblokkeerde voorstellen voor zijn terugkeer en vechtpartijen tussen aanhangers (oftewel knokploegen) van Clodius en van Sestius en T. Annius Milo, tribunen van 57. Cicero's terugkeer in augustus 57 leidde echter niet tot een terugkeer van de rust, aangezien over en weer beschuldigingen en politieke acties volgden tussen Clodius, Milo en Sestius. Sestius werd geconfronteerd met beschuldigingen *de ambitu* en *de vi*, omdat hij als tribuun een gewapende lijfwacht van gladiators zou hebben gehad.¹⁴ Of de lijfwacht daadwerkelijk geweld tegen Sestius' tegenstanders had gebruikt of hem alleen beschermd is onduidelijk, maar het staat vast dat beide partijen zich niet onbetuigd lieten en het lijkt sterk dat een groep gewapende gladiators in een periode vol geweld zelf niet zou hebben meegedaan.¹⁵ Milo en Clodius hadden elkaar reeds aangeklaagd voor hetzelfde vergrijp, maar beide zaken vonden geen doorgang.¹⁶ Sestius werd behalve door Cicero verdedigd door prominente senatoren als Hortensius en Crassus, en Pompeius was net als Milo en Lentulus Spinther, consul van 57, een getuige voor de verdediging.

Deze gevarieerde inzet voor Sestius tegen Clodius kan een aanwijzing zijn voor nieuwe verhoudingen in het kader van de strijd tegen Clodius. Mogelijk was dit voor Cicero een van de aanleidingen om de oude verhouding tussen *Populares* en *Optimates* te herzien, omdat Crassus en Pompeius, die meer *Popularis* waren dan *Optimas*, zich ten behoeve van de staat keerden tegen 'mede-*Popularis*' Clodius, iets waar ook Shackleton Bailey op lijkt te wijzen.¹⁷ Het thema waar Cicero de *Pro Sestio* aan ophing was dan ook niet het gevaar van de *Populares* voor de staat, maar het gevaar van Clodius, die verantwoordelijk was voor zijn verbanning en de orgie van geweld die de straten van Rome domineerde. De personen die de staat hiertegen verdedigen, zoals dus ook Sestius, zijn de leiders van de *natio optimatum*, en hun ultieme doel is dan ook *cum dignitate otium*, waarbij de perfecte balans is gevonden tussen vrije tijd en staatsdienst wanneer de staat in orde is, wat Clodius met zijn praktijken verhindert.¹⁸

---

¹³ Robb, M.A., *Beyond Populares and Optimates: Political Language in the Late Republic* (Stuttgart 2010) 39.

¹⁴ Cicero, *In Vatinius* 41.

¹⁵ Cf. *Sest.* 95, *hic qui se est tutatus sic ut in privata re deos penatis suos, in re publica iura tribunatus atque auspicia defenderet*. Cicero ontkent het geweld van Milo's kant niet, maar betoogt dat dit, evenals in het geval van Sestius, gerechtvaardigd was als *privatus* en als tribuun tegen het gevaar van Clodius' knokploegen.

¹⁶ Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 41.

¹⁷ Shackleton Bailey, D.R. (ed.), *Cicero, Back from Exile: Six Speeches upon his Return* (Atlanta, GA 1991) 137.

¹⁸ Cf. Nótári, T., 'Cum dignitate otium. Remarks on Cicero's speech in defence of Sestius', *Fundamina* 22 (2016) 273-289: 281-285.

De term *natio optimatum* is echter niet afkomstig van Cicero. Aan het eind van zijn betoog over *Optimates* en *Populares* komt hij namelijk terug op de term: *Habes igitur quod ex me quasisti, qui essent optimates. Non est natio, ut dixisti; quod ego verbum agnovi; est enim illius a quo uno maxime P. Sestius se oppugnari videt* ('Hier heeft u dus wat u mij vroeg, namelijk wie de beste mannen zijn. Het is geen geslacht, zoals u het noemde; dat woord herkende ik; het komt immers van die man door wie Publius Sestius zich het meest belaagd ziet.').¹⁹ Cicero doelt hier op de vijandige getuigenis van de voormalige volkstribuun Publius Vatinius, waarin de term schijnbaar is gebruikt, waarna de aanklagers hem overnamen.²⁰ Het gebruik van *natio*, afgeleid van *nascor*, zou suggereren dat afkomst bepaalt wie tot de *Optimates* hoort, een notie die Cicero juist uit wil bannen met zijn betoog, waarin immers zoals gezegd zelfs vrijgelatenen niet categorisch afgewezen zouden worden.²¹ Hier ligt volgens mij dan ook de kern van Cicero's redenering. Hij wil een einde aan het exclusieve imago van de *Optimates*, waarbij afkomst een belangrijke rol speelt, om in plaats daarvan burgers te motiveren zich als *Optimates* te gedragen door op te komen voor de staat en haar instituties, nog steeds geleid door de klassieke *Optimates*, de senatoren en magistraten. Met die redenering dat *Optimates* de staat moeten verdedigen tegen gevaarlijke en revolutionaire groepen wil hij Sestius vrijspreken, die hier namelijk slechts aan voldeed om zijn ambt uit te kunnen oefenen in dienst van de staat, en tegelijkertijd mensen met een beroep op hun patriottisme in beweging brengen om de terreur van Clodius het hoofd te bieden.

Robb wijst er terecht op dat Cicero handig de ambiguïteit benutte die er in zijn tijd was rond het woord *popularis*.²² Hij lijkt zich inderdaad de positieve associaties toe te eigenen, zoals populariteit en (oprechte) betrokkenheid met het volk, terwijl hij de slechte kanten aan Clodius toeschrijft, demagogie en 'onwettelijk' handelen. Hij richt zich op populariteit, een essentieel voordeel dat *Populares* altijd al hadden ten opzichte van *Optimates*, maar dat nu veranderd zou zijn: *Multa etiam nostra memoria (...) fuerunt in ea contentione ut popularis cupiditas a consilio principum dissideret. Nunc iam nihil est quod populus a delectis principibusque dissentiat* ('In onze herinnering waren er in die rivaliteit veel gevallen dat het verlangen van het volk niet overeenstemde met het beleid van de leiders. Nu is er niets meer waarin het volk met de uitverkoren leiders van mening zou kunnen verschillen.').²³ Hier is zinvol stil te staan bij het contrast tussen de *popularis cupiditas* en het *consilium principum*, oftewel het volk dat zich laat leiden door zijn hart en verlangens en de leiders, de Senaat of de *Optimates*, die zich laten leiden door hun verstand. Zo voorgesteld is dit een sterk tendentieuze weergave van Cicero, waarin hij het volk wegzet als een onnadenkende massa die niet weet wat goed voor hun is en dus wel geleid moeten worden door de beste burgers met de juiste kwaliteiten en vaderlandslievendheid.²⁴ Daarnaast worden hiermee de *Populares* als een geheel weggezet als demagogen die enkel populair zijn vanwege hun voor het volk aangename, maar onrealistische of destructieve politiek.

---

¹⁹ Sest. 132.

²⁰ Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 372; Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 62; Shackleton Bailey, *Cicero Back from Exile*, 199.

²¹ Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 318, stelt dat de woordkeuze waarschijnlijk gebaseerd is op de suffix van *optimas/-ates* die ook te maken heeft met afkomst, maar dat zou voorbij gaan aan de specifieke keuze voor *natio* die Cicero logischerwijs verwerpt en bovendien meer bedoeld lijkt om zijn nieuwe definitie onderuit te halen.

²² Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 67.

²³ Sest. 104.

²⁴ Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 329.

Omdat de mensen klaar waren met geweld en onrust werden volgens Cicero volksvergaderingen (*contiones*) van *Populares* alleen bijgewoond door ‘huurlingen’ (*conductas habent contiones*), in tegenstelling tot de ‘oude’ *Populares*, zoals de Gracchi, die dankzij *largitio et spes commodi propositi sine mercede* (‘vrijgevigheid en hoop op een gunstig plan zonder tegenvoorwaarde’) konden rekenen op de steun van het volk, waarmee ze dus volgens Cicero’s redenering inspeelden op de *popularis cupiditas*.²⁵ Zo stelt Cicero dat Clodius vele volksvergaderingen hield over hem waar *nemo incorruptus* en *nemo integer* op af kwam, en hij spreekt dan ook van *illae contiones perditorum hominum* (‘die volksvergaderingen van verdorven mannen’).²⁶ Een toespraak voor de *verus populus*, de vrijwillig aanwezige en niet verdorven Romeinse burgers, werd dan ook unaniem slecht ontvangen.²⁷ Ter vergelijking wordt een *contio* georganiseerd door de bevriende consul Publius Lentulus gepresenteerd als het compleet tegenovergestelde. Volgens Cicero waren *omnes ordines* en zelfs *tota Italia* hierbij aanwezig, wat de hoge opkomst voor zijn ‘kamp’ moet benadrukken en tegelijkertijd de aandacht moet vestigen op de diversiteit van de *Optimates* zoals Cicero die eerder schetste.²⁸

Cicero geeft ons een goed voorbeeld van de wijze waarop hij de wind uit de zeilen van de traditionele *Populares* tracht te nemen met zijn beschrijving van de toespraak van Lentulus in de *contio*: *Egit causam summa cum gravitate copiaque dicendi tanto silentio, tanta adprobatione omnium, nihil ut umquam videretur tam populare ad populi Romani auris accidisse* (‘Hij bepleitte de zaak met de grootste waardigheid en welbespraaktheid en door ieders zo grote stilte en instemming scheen het dat nooit iets zo populair het Romeinse volk in de oren had geklonken.’).²⁹ *Populare* heeft in deze context dus duidelijk een positieve associatie, maar aangezien het is toegepast op een supporter van Cicero is dat niet verwonderlijk. Mouritsen laat zien dat de sterk wisselende reacties op Lentulus en Clodius waarschijnlijk niet zo bijzonder waren als Cicero ons wil doen geloven, omdat hij stelt dat het gebruikelijk was dat *contiones* dusdanig werden voorbereid dat organiserende politici een op voorhand goedgezind publiek tegenover zich zagen om zo hun eigen positie te versterken en gemakkelijk hun ideeën te kunnen propageren.³⁰ Kaster bestempelt dit als de eerste van zijn acties waarmee hij zich de term *popularis* toe-eigent voor ‘zijn’ *Optimates*.³¹ Ook Robb stelt dat Cicero de *Populares* hun populariteit ontnemt om die vervolgens toe te schrijven aan de *Optimates*.³² Zo kan hij dus de *Populares* wegzetten als onpopulaire schreeuwers en tegelijkertijd met zijn vernieuwde *Optimates* in dit zelf gecreëerde vacuüm springen.

²⁵ Sest. 104-105. Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 329, legt uit dat *largitio* het verlenen van goederen behelst waarvoor een wederdienst wordt verwacht, in dit geval het bezoeken van *contiones*, terwijl er met *conducere* wordt bedoeld dat mensen rechtstreeks werden betaald voor hun aanwezigheid. Hoewel Cicero ongetwijfeld van geen van beide een voorstander was is het duidelijk uit zijn woorden dat *conducere* alleszins een zwakgebod was.

²⁶ Sest. 106.

²⁷ Ibid. 108. Cf. Cicero, *De Domo Sua* 89-90, waarin duidelijk wordt dat Clodius de *contio* niet zelf organiseerde en dus geen thuiswedstrijd speelde voor zijn aanhangers.

²⁸ Ibid. 107. Dench, E., ‘Cicero and Roman identity’, in: Steel, C. (ed.), *The Cambridge Companion to Cicero* (Cambridge 2013) 122-138: 128 wijst bovendien op het toegenomen belang van regionalisme in deze periode, waar Cicero dus mogelijk op in speelt met zijn *tota Italia*, zoals ook in zijn rede *In Verrem* 1.54.

²⁹ Id.

³⁰ Mouritsen, H., *Plebs and Politics in the Late Roman Republic* (Cambridge 2001) 50-51. Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 334 wijst erop dat het publiek van elke *contio* in de regel een legitieme afvaardiging van de *populus* was, maar dat Cicero dit slim omzeilt door de *verus populus* tegenover de *perditi homines* te plaatsen.

³¹ Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 332.

³² Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 62.

Dergelijke nuances zullen Cicero's betoog echter waarschijnlijk niet hebben geschaad, zeker omdat hij ook andere voorbeelden geeft die de tegenstelling tussen de populaire Cicero en onpopulaire Clodius moeten versterken. Zelf verklaart hij dit doel van zijn betoog als volgt: *In ea explicanda demonstrandum est non esse popularis omnis eos qui putentur* ('Bij het uitleggen hiervan moet worden aangetoond dat niet allen die als *Populares* worden beschouwd het zijn.').³³ In de lijn van zijn betoog en de herdefiniëring van de *Optimates* zouden we de populaire 'ware' *Populares* die over blijven moeten rekenen tot Cicero's groep en beslist niet tot de groep die niet voldoet aan Cicero's criteria. Hij beschrijft de steunbetuigingen uit het volk aan zijn adres, waarbij hij bijzondere waarde hecht aan het oordeel van de *universus populus*, zoals hierboven op vergelijkbare wijze gebeurde met de *verus populus*. Over een theatervoorstelling vertelt hij bijvoorbeeld, hoewel hij zelf nog in ballingschap was: *quae declaratio voluntatis ab universo populo Romano in causa hominis non popularis* ('wat een betuiging van gezindheid van het gehele Romeinse volk ter wille van een man die niet *popularis* is').³⁴ En ook bij de gladiatorenspelen, het populairste spektakel en bezocht door alle rangen en standen, was er steun voor de tribuun Sestius en de op dat moment nog verbannen Cicero. Hij beweert zelfs *ut numquam maior consensio aut apertior populi Romani universi fuisse ulla in causa diceretur* ('dat werd gezegd dat er nooit een grotere of meer openlijke eensgezindheid van het gehele Romeinse volk was in welke zaak dan ook').³⁵ Cicero concludeert dat hij werkelijk populair was en als gevolg Clodius en de zijnen niet, en hij vraagt dan ook: *aliusne est aliquis improbis civibus peculiaris populus, cui nos offensi invisique fuerimus?* ('Hebben de boosaardige burgers anders soms een of ander eigen volk, door wie ik beschadigd en gehaat?').³⁶

Het is enigszins ironisch te noemen dat Cicero hier voorbijgaat aan het feit dat de publieke opinie voortdurend verandert, aangezien hij nota bene met deze speech nadrukkelijk de publieke opinie tracht te beïnvloeden in zijn voordeel en hij na zijn consulaat reeds ondervond hoe snel populariteit kan omslaan in vijandigheid. Met zijn gevolgtrekkingen uit de steunbetuigingen aan hem impliceert hij dat de 'echte' burgers Clodius afwezen, wat zeker mogelijk is, en dat dit in het verleden het geval was en ook in de toekomst zo zou zijn, wat minder aannemelijk is. De steunbetuigingen zelf vielen samen met de periode waarin Cicero's verbanning zou worden teruggedraaid en de publieke opinie zich achter hem had geschaard, mede dankzij de inzet van zijn oude *amicus* Pompeius.³⁷ Clodius wist daarentegen aan het einde van datzelfde jaar verkozen te worden tot *aedile*, geholpen door een Senaatsbeslissing om de rechtszaak die Milo tegen hem had aangespannen niet door te laten gaan. Robb leidt hieruit af dat Clodius zich gesteund zag, of op zijn minst niet tegengewerkt, door een deel van de Senaat en dat het door Cicero geschetste beeld van Clodius' gebrek aan populariteit niet strookte met de werkelijkheid.³⁸ En inderdaad moet Clodius ook toen nog aanzienlijke invloed hebben gehad om *aedile* te kunnen worden en Sestius te vervolgen, wat niet mogelijk was zonder populariteit onder de bevolking en steun in de Senaat. Mouritsen voert een voor Cicero zelfs nog schrijnender argument aan. Hij wijst erop dat ondanks het door Cicero beschreven geweldige enthousiasme voor zijn zaak het nog veel moeite

---

³³ Sest. 119.

³⁴ *ibid.* 122.

³⁵ *ibid.* 124.

³⁶ *Ibid.* 125. Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 357, schrijft dat *peculiaris* is afgeleid van *peculium*, een soort zakgeld voor adolescenten zonder persoonlijk bezit, wat volgens hem verwijst naar Cicero's beschuldigingen aan het adres van Clodius c.s. dat ze hun supporters betaalden.

³⁷ Cf. Sest. 125, *cum illis ipsis diebus de me actum iri putaretur* ('terwijl in diezelfde dagen werd vermoed dat er zou worden gehandeld wat betreft mij').

³⁸ Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 41-42.

kostte het besluit door de *comitia* (wetgevende volksvergadering) te krijgen.³⁹ Hiervoor baseert hij zich op het feit dat de Senaat de zaak moest voorleggen aan de *comitia centuriata*, waar de sociale samenstelling van het aanwezige volk anders was dan in een *comitia tributa* en de stemprocedure voorrang gaf aan welvarende mannen boven armere stemmers.⁴⁰ Bovendien was de Italiaanse elite op verzoek van de Senaat hierbij sterk vertegenwoordigd en hij concludeert daarom dat het tegenviel wat betreft Cicero's populariteit in Rome als men zelfs met de lobby van Pompeius en de steun van een grote Senaatsmeerderheid niet op kon boksen tegen de steun voor Clodius in de stad.⁴¹

Het is met deze inzichten dus ook frappant dat Cicero zichzelf op de borst slaat dat men zich erop liet voorstaan voor zijn terugkeer te hebben gestemd (*suffragium de salute mea tulisse*) in de *comitia centuriata* en hij dit afzet tegen de minder enthousiaste reacties op een wetsvoorstel in de *comitia tributa* van Clodius voor de officiële verbanning van Cicero om op basis daarvan te kunnen vragen welke van de twee zaken algemene steun had en dus werkelijk als *popularis* gezien moest worden.⁴² Voor zijn zaak, zo zegt hij, zouden *omnes honestates civitatis, omnes aetates, omnes ordines una consentiunt* ('alle aanzienlijke burgers, alle leeftijden, alle klassen als een overeenstemmen'), terwijl voor Clodius *furiae concitatae tamquam ad funus rei publicae convolant* ('opgehitste demonen samenstromen als naar de begrafenis van de staat').⁴³ Cicero roept hiermee het beeld op van *concordia ordinum* en *consensus bonorum* aan de ene kant en daartegenover zijn veelgebruikte motief van tegen de staat gerichte op geweld beluste mannen, maar Kaster merkt op dat deze vergelijking spaak gaat, aangezien zoals gezegd men moeilijk kan spreken van een eerlijke democratische stemverdeling in de *comitia centuriata* en bovendien de *comitia tributa* evenzeer bestond uit *omnes honestates civitatis*.⁴⁴ Het was voor Cicero's betoog dus van belang zijn eigen populariteit groter te maken dan die in werkelijkheid was en het beeld van Clodius en zijn mede-*Populares* als mannen van het volk te ontmantelen, omdat volgens die redenering ook Sestius zich door het volk gesteund zag, wat voor een belangrijk deel zou kunnen meespelen voor de uiteindelijke uitspraak.

De manier waarop populariteit, een positieve betekenis van *popularis*, door Cicero wordt aangewend, wordt door Robb vergeleken met zijn rede *Pro Rabirio Perduellionis Reo*, waarin de term *popularis* onverdeeld positief door Cicero wordt besproken als toebehorend aan belangenbehartigers van het volk en verdedigers van vrijheid.⁴⁵ In de *Pro Sestio* is deze positieve betekenis voor *Populares* niet aan de orde en zijn in plaats daarvan de 'nieuwe' *Optimates* de voorvechters van vrijheid en de rechten van burgers. Robb gaat in mijn optiek echter voorbij aan het onderliggende motief van Cicero om de status van *Populares* als politici van het volk te ondermijnen door zich te richten op de definitie van het woord, met het verschil dat hij zich in de

---

³⁹ Mouritsen, *Plebs and Politics*, 88.

⁴⁰ Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 336.

⁴¹ Mouritsen, *Plebs and Politics*, 42. Hij stelt dat gewone burgers niet zomaar een volksvergadering konden bijwonen vanwege hun werk, wat de oproep aan burgers in Italië zal hebben gemotiveerd, omdat logischerwijs alleen de lokale elite in staat was hiervoor de reis naar Rome te maken. Cf. Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 363, waar duidelijk wordt dat deze inwoners van Italiaanse dorpen en stadjes ook aanwezig was bij de *contio* van Sest. 107. Dit verklaart Cicero's claim van *tota Italia* maar zet tegelijkertijd dit positieve aspect van zijn populariteit in een ander daglicht.

⁴² Sest. 109, *utra igitur causa popularis debet videri*.

⁴³ Id.

⁴⁴ Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 33, 334-336. Hij stelt dat Cicero in de vergelijking de *comitia centuriata* tegenover de *concilium plebis* plaatst, vanwege de sterkere verschillen in samenstelling. Die laatste wordt niet meegerekend in zijn lijst van meetpunten voor populariteit in Sest. 106, hoewel het de meest gebruikte plek was van consulaire wetgeving, ook voor hemzelf.

⁴⁵ Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 46-47, 63.

Pro Sestio dus richt op hun veronderstelde populariteit onder het gewone volk en in de *Pro Rabirio* hun rol als voorvechters van het volk uitlicht.⁴⁶ Hij vraagt Labienus, aanklager in de zaak en door Cicero *homo popularis* genoemd, wie van hun beiden als verdediger van het volk *popularis* is, waarbij Cicero benadrukt dat hij wel de volksvergaderingen respecteert en de vrijheden van de Romeinse burgers waarborgde, terwijl Labienus de rechten van Romeinse burgers en de heiligheid van de volksvergadering violeerde.⁴⁷ Hoewel *popularis* dus als term positief door Cicero op zichzelf wordt toegepast, wordt Labienus als *Popularis* wel degelijk negatief neergezet, zoals ook Clodius als *Popularis* er slecht van afkomt in de *Pro Sestio*. Deze strategie om het label ‘*popularis*’ tegen *Populares* te keren door hun gedrag te toetsen aan de definitie van het woord werd al door Cicero toegepast tijdens zijn consulaat. Hij noemt zichzelf in zijn tweede *Oratio de Lege Agraria* zelfs *consul popularis* vanwege hetgeen hij het Romeinse volk biedt: vrede, kalmte en rust.⁴⁸ De indiener van de *Lex Agraria* daarentegen, volkstribuun Servilius Rullus, betoont zich geen echte *popularis*, omdat zijn wet in Cicero’s ogen een risico vormt voor deze zaken en dus niet in het belang van het volk zou zijn.⁴⁹ Zijn retorische behandeling van Rullus komt sterk overeen met die van Labienus, Vatinius en Clodius, waarbij wordt gekeken naar het belang van het volk, hoewel Cicero zelf bepaalt wat dat precies inhoudt. Uit deze voorbeelden komt het beeld naar voren van Cicero die de term *popularis* zeker niet afwijst, maar de positieve aspecten ervan aan zichzelf en zijn aanhang toeschrijft, waarmee hij tracht de *Populares* die positieve associaties te ontnemen.

Het is de vraag of Cicero met de politieke boodschap in zijn speech meer wilde bereiken dan enkel de overwinning in de zaak. Hoewel ik het met Robb eens wanneer zij zegt dat Cicero in *Pro Sestio* niet poot de Senaat tegenover het volk te plaatsen - hij stapt immers juist over de oude stereotypen heen – beweert zij dat Cicero geen grotere bedoelingen had met zijn speech dan de verdediging van Sestius.⁵⁰ Ook Lintott is van mening dat de *Pro Sestio* niet als politiek manifest gezien moet worden en volgens hem was Cicero’s uitweiding over *Optimates* en *Populares* slechts een ideaalbeeld dat de juryleden, senatoren en ridders, moest aanspreken om zo de zaak te winnen.⁵¹ Dit argument wordt eveneens aangedragen door Riggsby, die stelt dat Cicero de daden van Sestius niet ontkent, maar ze juist rechtvaardigt met zijn eigen definitie van *Optimates* die handelen in het belang van de staat.⁵² Uiteraard kan deze speech alleen niet voldoende zijn geweest om een succesvol tegenoffensief vanuit de bevolking tegen Clodius te beginnen, maar in de context van Cicero’s speeches na zijn terugkeer in Rome spreekt het voor zich dat hij zijn retorische kwaliteiten aangreep om zowel de populariteit van Clodius te ondermijnen als het volk te bewegen tot rust en een herwaardering voor de Republikeinse

---

⁴⁶ Lintott, A., *Cicero as Evidence: A Historian’s Companion* (Oxford 2008) 125 laat zien hoe hij zijn invalshoek kon laten afhangen van de zaak en van de aanklager of aangeklaagde van wie hij zich wilde afzetten met het oog op de overwinning, zoals Vatinius en Clodius in de *Pro Sestio*. Seager, R., ‘Cicero and the word *popularis*’, *The Classical Quarterly* 22 (1972) 328-338: 335 onderscheidt deze specifieke strategie van de andere en hij noemt het zelfs “the most daring of all the devices that Cicero uses against *popularis* opponents”, maar hij ziet deze als de vervanging van *popularis* idealen door die van *Optimates*, terwijl ik meer geneigd ben te spreken van de toe-eigening van de positieve aspecten van *popularis* politiek met behoud van de eigen *optimas* idealen.

⁴⁷ Cicero, *Pro Rabirio Perduellionis Reo* 11, *quam ob rem uter nostrum tandem*.

⁴⁸ Cicero, *De Lege Agraria* 2.102. Tracy, C., ‘The People’s Consul: The Significance of Cicero’s Use of the Term “*Popularis*”’, *Illinois Classical Studies* 33/34 (2008/2009) 181-199: 181-182 lijkt te suggereren dat *popularis* hier als naam, mits verdiend, voor Cicero dezelfde speciale waarde heeft als *optimus* in de *Pro Sestio*.

⁴⁹ Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 74; Tracy, ‘The People’s Consul’, 196-197, telt zelfs vierentwintig gevallen van deze vergelijking in de eerste twee *Orationes de Lege Agraria*.

⁵⁰ Ibid. 67-68.

⁵¹ Lintott, *Cicero as Evidence*, 199.

⁵² Riggsby, A.M., *Crime and Community in Ciceronian Rome* (Austin, TX 1999) 96-97.

instituties zonder zijn doel van *concordia ordinum* daarbij op te geven. Zijn herdefiniëring van wat *Optimates* zijn, en als gevolg daarvan wat *Populares* zijn, kan hier deel van hebben uitgemaakt. Het is echter evengoed mogelijk dat dit enkel een middel was voor de korte termijn ten behoeve van de strijd tegen Clodius, dat tegelijk met diens einde zijn relevantie zou verliezen. Hoe dan ook is de *Pro Sestio* nuttig als startpunt van dit onderzoek naar het gebruik van de term *popularis* en framing van de *Populares*. Cicero geeft ons namelijk zowel een voorbeeld van de gangbare gebruiksvorm in het politieke discours van zijn tijd als een voorbeeld van hoe de term verdraaid kan worden in datzelfde politieke discours om een bepaald doel te dienen. Het is dus niet relevant of Cicero succes had met zijn herdefiniëring, maar hoe en waarom hij dit deed des te meer.

2. *Popularis* in de Republikeinse literatuur

In de bespreking van de *Pro Sestio* is reeds duidelijk geworden hoezeer een begaafd redenaar als Cicero de term *popularis* naar zijn hand kon zetten door te spelen met de verschillende betekenissen, afhankelijk van het doel van de spreker. Voor een volwaardige analyse van het gebruik en misbruik van de term in het politieke discours en de eventuele framing van *Populares* als politici is het echter cruciaal een overzicht te vormen van de geschiedenis ervan en de ontwikkelingen die zichtbaar zijn in de betekenis. De *Thesaurus Linguae Latinae* onderscheidt vijf verschillende gebruiksvormen voor *popularis*. Ik zal echter niet een op een deze indeling volgen, maar in plaats daarvan passages en gebruiksvormen bespreken die relevant zijn voor dit onderzoek. Daarbij zal de context waarin de term wordt gebruikt een belangrijke rol spelen. Deze passages zullen in de eerste plaats chronologisch worden besproken om een goed beeld te geven van de ontwikkeling van de term in het taalgebruik van de Romeinen, maar daarbinnen zal duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen de verschillende aangetroffen gebruiksvormen om de plaats van de term in het Latijn van de Republiek te beoordelen.

2.1. Het vroege gebruik van *popularis*

Onze vroegste bronnen in het Latijn bestaan voor het grootste gedeelte uit theaterteksten, waarvan alleen komedies, en zelfs dan enkel de zogeheten *comoedia palliata* volledig overgeleverd zijn.⁵³ Van Plautus en Terentius zijn veel teksten overgeleverd en hun werken vormen dan ook dankbaar materiaal voor onderzoek naar *popularis* in de late derde eeuw v.C. en de vroege tweede eeuw v.C., hoewel hun teksten niet politiek zijn. Het feit dat de Romeinse *palliata* gebaseerd was op het model van de Griekse 'Nieuwe Komedie' met werken van Griekse schrijvers als Menander en Diphilus wil niet zeggen dat Plautus en Terentius en andere Romeinse toneelschrijvers niet hun eigen Romeinse stempel drukten op het verhaal, motieven en personages.⁵⁴ Met hun weergave van het dagelijkse leven en sociale motieven zijn hun werken zeker bruikbaar voor dit onderzoek, hoewel niet een op een toepasbaar op de Romeinse realiteit.⁵⁵

Bestudering van het gebruik van *popularis* in de werken van deze vroege periode geeft een vrij eenzijdig beeld, waarin één betekenis de boventoon voert, namelijk die van burger of landgenoot. Dit betekent echter niet dat hier geen relevante conclusies uit te trekken zijn, want

⁵³ Maltby, R. (ed.), *Terence: Phormio* (Oxford 2012) 1-2.

⁵⁴ Cf. Maclennan, K. en W. Stockert (eds.), *Plautus: Aulularia* (Liverpool 2016) 4-5; Christenson, D.M. (ed.), *Plautus: Amphitruo* (Cambridge 2000) 5-8; Goldberg, S.M. (ed.), *Terence: Hecyra* (Cambridge 2013) 7-9 voor de wijze waarop zeker Plautus, met rijker taalgebruik en personages als de sluwe slaaf die intrigeert tegen zijn meester, zich onderscheidde van Menander, zoals in de loop van de twintigste eeuw duidelijk werd met de vondsten van de originelen van diens hand.

⁵⁵ Martin, R.H. (ed.), *Terence: Phormio* (Letchworth 1959) 87.

zoals gezegd kan uit de context waarin de term wordt gebruikt veel worden afgeleid wat betreft framing van de term of de waarde die de term reeds had in de Latijnse taal van die tijd. Naevius, tijdgenoot van Plautus en schrijver van zowel tragedies als komedies, geeft ons in een fragment van zijn epos over de Eerste Punische Oorlog een goed voorbeeld van de belangrijke waarde die *popularis* kon hebben in de Romeinse samenleving. Hij schrijft over een groep soldaten, waarschijnlijk Romeins:

*seseque i perire mavolunt ibidem
quam cum stupro redire ad suos popularis.*

(‘en ze wilden liever op dezelfde plek sterven dan met schande terug te keren naar hun landgenoten’).⁵⁶

Hier zijn het de eigen *populares* voor wie de soldaten hun levens riskeren en die belangrijk zijn voor de soldaten als het gaat om hoe ze over hen denken. In een ander fragment komt het belangrijke motief van schande in de ogen van het volk, *stuprum populo*, terug als motivatie voor de dapperheid van de soldaten.⁵⁷ *Populares* zijn in deze context dus niet alleen landgenoten maar als *populus* een belangrijke component van de stadstaat, zoals bijvoorbeeld wordt uitgedrukt in de beroemde afkorting van de officiële naam van de Romeinse staat, SPQR, *Senatus Populusque Romanus*. Ook in de *Annales* van Ennius lijkt de patriottische waarde van het begrip *populares* naar voren te komen: *quamde tuas omnes legiones ac populares* (‘(meer) dan al jouw legioenen en burgers’).⁵⁸ De context van dit fragment is onduidelijk. Warmington koppelt het aan de legendarische strijd tussen de Romeinse Horatii- broeders en de Curiatii van vijand Alba Longa, waarbij de zuster van de Horatii vanwege haar liefde voor een van de Curiatii door haar eigen broer wordt gedood, zoals beschreven door Livius.⁵⁹ Volgens Warmington spreekt de zus, Horatia, deze woorden uit, omdat ze meer gaf om haar geliefde en gesneuvelde Curiatus dan de staat waar haar broers voor hebben gestreden.

In deze context zijn *populares* net als *legiones* een belangrijk onderdeel van de identiteit van de staat Rome en bovendien een bron van grote trots voor Horatius, vergelijkbaar met de soldaten in het fragment van Naevius. Steuart stelt daarentegen dat het fragment onderdeel was van een toespraak van Mettus, de leider van Alba Longa, tot de Romeinse koning Tullus Hostilius waarin hij, zoals bij Livius is te lezen, een alternatieve manier voorstelt om te bepalen wie de heerschappij over de ander krijgt.⁶⁰ Het fragment zou kunnen verwijzen naar de numerieke overmacht van de Etrusken ten opzichte van zowel de Romeinen als de Albanen, maar Steuart geeft te weinig uitleg om conclusies te kunnen verbinden aan de waarde van *populares*. Volgens Skutsch wordt gerefereerd aan de heiligheid van het verbond tussen de twee stadstaten, die voor de spreker (hij laat in het midden wie van de twee de woorden uitspreekt) belangrijker was dan de militaire macht van de andere partij.⁶¹ Ook bij deze lezing vertegenwoordigen *legiones* en *populares* samen een belangrijke waarde, al is het maar om te benadrukken hoe groot de waarde van het verbond dan wel niet is.

---

⁵⁶ Naevius, *Bellum Punicum* 59-60 W. Volgens Marmorale, E.V. (ed.), *Naevius Poeta* (Florence 1950) 252-253 gaat het om Romeinen, maar is het de vraag bij welke slag. Barchiesi, M. (ed.), *Nevio Epico* (Padua 1962) 442 wijst op de overheersende voorkeur voor de lezing als Romeinen, vanwege het patriottische heldenimago dat er zo mee wordt gecreëerd.

⁵⁷ Ibid. 61-62 W.

⁵⁸ Ennius, *Annales* 2.135 W.

⁵⁹ Livius, *Ab Urbe Condita* 1.24-26. Warmington, E.H. (ed.), *Remains of Old Latin Vol I: Ennius and Caecilius* (Cambridge, MA 1935) 46-47.

⁶⁰ *AUC* 1.23.7-9; Steuart, E.M. (ed.), *The Annals of Quintus Ennius* (Cambridge 1925) 126.

⁶¹ Skutsch, O. (ed.), *The Annals of Q. Ennius* (Oxford 1985) 274.

In een andere passage beschrijft Ennius de kwaliteiten van Cornelius Cethegus, consul in 204 v.C., als spreker:

*Additur orator Cornelius suaviloquenti
Ore, Cethegus Marcus, Tuditano collega,
Marci filius. Is dictust ollis popularibus olim
Qui tum vivebant homines atque aevum agitabant
Flos delibatus populi Suadaeque medulla*

(‘Marcus Cornelius Cethegus, de zoon van Marcus, een redenaar met een aangenaam sprekende mond, werd toegevoegd, als collega van Tuditanus. Door die landgenoten die toen leefden (als mensen) en hun tijd doorbrachten werd hij ooit de verkozen bloem van het volk genoemd en de essentie van overreding’).⁶² Zoals uit de passage valt op te maken moet *popularibus* hier weer gelezen worden als ‘landgenoten’, in dit geval die van Cethegus, die als getuigen door Ennius worden opgevoerd ter verantwoording van zijn claims over diens kwaliteiten, zoals ook Skutsch onderschrijft.⁶³ Gezien de functie die het woord vervult, lijkt er hier verder geen speciale waarde aan verbonden.

In de komedies van Terentius en Plautus komen we wederom *popularis* tegen, als ‘stadsgenoot’ of ‘(mede)burger’. Hierbij is het echter van belang dat hun komedies evenals de Griekse originelen gesitueerd waren in Griekenland en *popularis* dus in deze passages geen betrekking heeft op Romeinse burgers. In *Eunuchus* gebruikt het personage Chaerea het als hij tegen het einde van het stuk te horen heeft gekregen dat hij kan trouwen met Pamphilia, terwijl ook andere verhaallijnen positief uitpakken voor de betrokkenen. Hij loopt de straat in en richt zich met een uitroep verheugd tot zijn Atheense stadsgenoten: *O populares, ecquis me vivit hodie fortunatior?* (‘Mensen, leeft er iemand gelukkiger dan ik deze dag?’).⁶⁴ Het is interessant dat Tromaras dit gebruik van *populares* uitlegt als ‘medeburgers’, omdat Barsby onderscheid maakt tussen *populares* als ‘mensen van het volk’ en *cives* als aanduiding voor ‘medeburgers’, al erkent hij dat de woorden “virtually interchangeable” zijn.⁶⁵ Het vervolg lijkt Barsby gelijk te geven dat *popularis* geen (officiële) term was om aan iemands burgerschap te refereren. Dit komt namelijk naar voren uit de woorden van Chaerea als hij spreekt over zijn geliefde Pamphila van wie hij pas ontdekt heeft dat ze al een Atheens burger was en hun huwelijk dus doorgang kan vinden: *scis Pamphilam meam inventam civem* (‘Weet je dat mijn Pamphila ontdekt is burger te zijn?’).⁶⁶ Dat hij sprekend over haar burgerschap *civis* gebruikt in plaats van *popularis* wijst erop dat, zoals Barsby zegt, *civis* in de regel eerder als ‘medeburger’ vertaald moet worden dan *popularis*, maar vanwege de vage scheidslijn tussen ‘burger’ in officiële zin en ‘burger’ als onderdeel van de *populus popularis* evengoed ‘medeburger’ kan betekenen.⁶⁷

Een passage in de *Aulularia* van Plautus geeft meer duidelijkheid en zelfs een afbakening van deze betekenis van *popularis*. Het personage Congrio richt zich net als Chaerea tot de mensen op straat, hoewel hier in een dramatische uiting van paniek: *attatae, cives, populares, incolae, adcolae advenae omnes* (‘Ach burgers, landgenoten, inwoners, omwonenden, vreemdelingen’).⁶⁸ *Cives* betekent hier dus burgers met burgerrecht. Stockert en Maclennan opperen dat *populares*

---

⁶² Ennius, *Annales* 9.300-305 W.

⁶³ Skutsch, *The Annals of Q. Ennius*, 484. Cf. Steuart, *The Annals of Quintus Ennius*, 126, 181-182, die bij beide fragmenten het schijnbaar niet nodig acht in te gaan op het gebruik van *popularis*.

⁶⁴ Terentius, *Eunuchus* 1031.

⁶⁵ Tromaras, L. (ed.), *P. Terentius Afer: Eunuchus* (Hildesheim 1994) 260; Barsby, J. (ed.), *Terence: Eunuchus* (Cambridge 1999) 276.

⁶⁶ Terentius, *Eunuchus* 1036.

⁶⁷ Barsby, *Terence: Eunuchus*, 276.

⁶⁸ Plautus, *Aulularia* 406.

betrekking heeft op leden van dezelfde *tribus* of *curia* en als zodanig dus een subcategorie zouden vormen van *cives*, al is dit verre van zeker.⁶⁹ *Incolae* zijn op hun beurt inwoners zonder burgerrechten, vergelijkbaar met de μέτοικοι in de Griekse wereld, die weliswaar deel uitmaken van de samenleving maar officieel niet van de *populus* of de *civitas*. *Adcolae* zijn net als *populares* waarschijnlijk een subcategorie van *cives* en wonen in dit geval letterlijk in de buurt van Congrio, oftewel het zijn diens burenen. *Advenae* zijn 'vreemdelingen', volgens Stockert dezelfde betekenis als *peregrini*, dus mensen zonder burgerrechten die anders dan *incolae* (nog) geen vaste plaats hebben in de stad.⁷⁰

In Terentius' *Phormio* komen we *popularis* in een interessante context tegen, aangezien de beide personages in deze scène slaven zijn. Ene Davus noemt zijn gesprekspartner Geta *amicus summus meus et popularis* ('mijn beste vriend en landgenoot').⁷¹ Dat *popularis* naast een kwalificatie als *amicus summus* wordt geplaatst zegt veel over de positieve waarde van het woord in deze context. Het feit dat zowel Davus als Geta slaven zijn zou negatief kunnen worden uitgelegd voor het gebruik van *popularis*, maar Dziatzko stelt dat *popularis* hier waarschijnlijk betrekking heeft op hun afkomst voordat beiden in de slavernij belandden. Dit baseert hij op hun namen, die in het geval van Davus naar de Daciërs en in dat van Geta naar de Geten verwijzen, en de veronderstelde verwantschap tussen die twee buurvolkeringen ter hoogte van het huidige Roemenië.⁷² Ook Maltby neemt dit als verklaring voor het gebruik van *popularis*.⁷³ Martin meent *popularis* in deze passage echter als 'stadgenoot' of 'medeburger' te moeten lezen, waarbij hij ter illustratie *Eunuchus* 1031 aanhaalt.⁷⁴ Dit zou echter problematisch zijn, aangezien slaven uiteraard geen burgers waren noch erkend werden als een groep die deel uitmaakte van de samenleving en dus zou deze lezing totaal onlogisch zijn in deze context. De vierde-eeuwse grammaticus en commentator van Terentius, Aelius Donatus, noemt als mogelijke verklaring dat Geta *eiusdem condicionis gregisque* is, een lotgenoot met dezelfde positie en uit dezelfde groep en dus een 'medeslaaf', al trekken Dziatzko en Maltby deze lezing in twijfel.⁷⁵ Martins lezing lijkt hooguit aannemelijk als *popularis* ironisch is bedoeld door Terentius. Dit is echter niet onwaarschijnlijk, omdat, zoals Goldberg laat zien, slaven in Romeinse komedie vaak meer prominente rollen hadden dan bij het Griekse voorbeeld van Menander het geval was, waar net als in het echte leven de slaaf in de marge acteerde in dienst van zijn meester.⁷⁶ Hoewel het vooral Plautus was die in zijn stukken graag speelde met de traditionele sociale verhoudingen in Rome en dit bij Terentius minder duidelijk naar voren kwam, is het niet onmogelijk dat het personage Davus of Terentius zelf hier de spot drijft met het begrip *popularis*, ofwel als plaagstoot naar het publiek, dat natuurlijk volledig bestond uit Romeinse, ongetwijfeld trotse, *populares*, of als sociaalkritisch element aan het begin van het stuk.⁷⁷

---

⁶⁹ Maclennan en Stockert, *Plautus: Aulularia* 151; Stockert, W. (ed.), *Plautus: Aulularia* (Stuttgart 1983) 118-119 benadrukt hoe problematisch het is precies onderscheid te maken tussen de groepen.

⁷⁰ Stockert, *Plautus: Aulularia*, 118.

⁷¹ Terentius, *Phormio* 35.

⁷² Dziatzko, K. en E. Hauler (eds.), *Terentius: Phormio* (Leipzig 1913) 93.

⁷³ Maltby, *Terence: Phormio* 133.

⁷⁴ Zie hierboven. Martin, *Terence: Phormio*, 88.

⁷⁵ Aelius Donatus, *In Phormionem Terenti Commentum* 1.35.7; Dziatzko en Hauler, *Terentius: Phormio*, 93; Maltby, *Terence: Phormio*, 133.

⁷⁶ Goldberg, S.M., 'Comedy and society from Menander to Terence', in: McDonald, M. en M. Walton (eds.), *The Cambridge Companion to Greek and Roman Theatre* (Cambridge 2007) 124-138: 134-135.

⁷⁷ Met de stelling van Goldberg, 'Comedy and society from Menander to Terence', 135, dat Terentius "a deeply ironic, morally searching kind of *palliata*" maakte, is een dergelijk sociaalkritisch element zeker mogelijk.

Hoewel ik eerder opmerkte dat in de komedies van Terentius en Plautus *populares* niet dezelfde belangrijke waarden worden toegedicht als bij Naevius en Ennius het geval lijkt, is het gebruik van de term dat bij hen naar voren komt overwegend positief of op zijn minst neutraal te noemen. Vooral de band van personages met hun *populares* is belangrijk. Deze is enigszins vergelijkbaar met die van de soldaten in de oorlog, maar hier op een veel persoonlijker niveau, zoals bleek uit de hierboven beschreven passage uit *Phormio*. Ook het veelvuldige gebruik van possessieve pronomina in combinatie met *popularis* als ‘landgenoot’ in komedies van Plautus lijkt te wijzen op deze persoonlijke waarde en een gevoel van verbondenheid. Plautus verschaft ons meerdere voorbeelden hiervan, zoals in *Poenulus: suas popularis* (906), *tuas popularis* (965) en *o mi popularis* (1039); in *Amphitruo: popularis suos* (193) en in *Rudens: meis popularibus* (605), *mea popularis* (740), *popularem meam* (1080). Deze betekenis van *popularis* staat dus in het teken van de sterke connectie tussen land- of stadgenoten en hun gedeelde identiteit en belangen met betrekking tot hun staat. Dit gebruik van *popularis* heeft dus weinig van doen met de gepolitiseerde betekenis van het woord die Cicero naar zijn hand wilde zetten, zoals in onder meer de *Pro Sestio* duidelijk waarneembaar is. Het is daarom misschien wel veelzeggend dat *popularis* als ‘landgenoot’ slechts vier keer voorkomt in het gehele oeuvre van Cicero.⁷⁸ In zijn *Epistulae ad Atticum* schrijft hij: *Ego vero Solonis, popularis tui <et> ut puto etiam mei, legem neglegam* (‘Ik zal echter de wet van Solon, een landgenoot van jou en zoals ik meen ook van mij, negeren’).⁷⁹ Hier refereert Cicero wellicht ironisch aan het feit dat zijn vriend Atticus het grootste deel van zijn leven in Athene doorbracht.⁸⁰ In *Lucullus* noemt Cicero Anaximander een *popularis* van Thales, doelend op het feit dat beiden afkomstig zijn uit Milete.⁸¹ Het laatste geval is te vinden in *De Natura Deorum*, maar dit is slechts een citaat uit *Synephebi* van Caecilius Statius, waarin de goden en landgenoten worden aangeropen als getuige van een misdad.⁸² Anders dan het feit dat de *popularis* in deze voorbeelden op Grieken slaat – Atticus was uiteraard een Romein, maar daar refereert Cicero niet aan – kan naar aanleiding van deze twee passages moeilijk iets gezegd worden over zijn gebruik van deze betekenis, behalve dat hij zich er niet graag van bediende.

Een ander gebruik van *popularis*, eveneens apolitiek, komt van de beroemde redenaar Cato Maior, die in *De Agricultura* uitlegt hoe men zout kan bleken. Hij legt uit dat men hiervoor *sal popularis* voor moet nemen, oftewel zout in zijn gewone vorm.⁸³ Dit gebruik van *popularis* als ‘gewoon’ is vergelijkbaar met *vulgaris*, dat ook zijn basis vindt in een woord voor (gewoon) volk, namelijk *vulgus*. Het lijkt dus voor de hand te liggen dat *popularis* hier te maken heeft met het gewone of eenvoudige karakter van de *populus*, zeker vanwege het feit dat Cato *De Agricultura* schreef als een gids voor winstgevend landbeheer en politieke uitingen in zijn werk niet aan de orde lijken.⁸⁴ Plautus biedt een ander voorbeeld van een aan het gewone volk gerelateerd gebruik van *popularis*. In *Trinummus* wordt gesproken over een *cena, popularem quam vocant* (‘een banket dat ze een publieke noemen’).⁸⁵ Brix en Niemeyer leggen in hun commentaar uit dat een *cena popularis* een veelgebruikte manier was, naar een oorspronkelijk Grieks gebruik, om de

⁷⁸ Hierbij moet worden aangetekend dat een van deze gevallen uit het hierboven genoemde citaat van Ennius komt, uit *Brutus* 58.

⁷⁹ Cicero, *Epistulae ad Atticum* 10.1.2.

⁸⁰ Shackleton Bailey, D.R. (ed.), *Cicero's Letters to Atticus, Vol. IV* (Cambridge 1968) 398 stelt dat Cicero met *popularis mei* bedoelde dat hij met het idee speelde te vertrekken naar Griekenland.

⁸¹ Cicero, *Lucullus* 118.

⁸² Cicero, *De Natura Deorum* 1.13.

⁸³ Cato Maior, *De Agricultura* 88.

⁸⁴ Cf. Elver, K. (Bochum) en W. Kierdorf (Keulen), ‘Cato’ (2006) in: *Der Neue Pauly*, door H. Cancik, H. Schneider en M. Landfester (eds.).

⁸⁵ Plautus, *Trinummus* 470.

offerandes in de tempel van Hercules Victor, die afkomstig waren van burgers na een financiële meevaller of als deel van de buit van triomferende generaals, te verdelen onder het volk middels een groot banket.⁸⁶ Het was dus schijnbaar een vorm van vrome liefdadigheid, maar tegelijkertijd zullen praktische overwegingen hebben meegespeeld, aangezien de priesters moeilijk alles zelf konden eten en het alternatief verspilling van goed voedsel zou zijn. In deze context betekent *popularis* dus vooral dat iets voor het volk is en dat het een publieke gebeurtenis is, in tegenstelling tot de maaltijden die men als *privatus* in eigen huis nuttigde.⁸⁷ Deze betekenis is significant anders dan de betekenis van 'landgenoot' die betrekking heeft op iemands (gedeelde) afkomst als onderdeel van de *populus* van een staat, omdat hier *populus* betekende 'het (gewone) volk', zonder de nationale component, de basis vormt. Van een politieke bijbetekenis is overigens geen sprake.

Een toneelschrijver die een compleet andere associatie oproept rond *popularis*, is Lucius Accius. In een fragment wordt hij door Nonius Marcellus geciteerd over het *describere in theatro perperos popularis* ('in het theater het ordinare volk uitbeelden').⁸⁸ De definitie van *perperos* die Nonius geeft, laat weinig tot de verbeelding over: *indoctos, stultos, rudis, insulsos, mendaces* ('ongeleerde, domme, onbeschaafde, smaakloze, bedrieglijke mensen').⁸⁹ Het Latijnse *perperus* is echter afkomstig van het Griekse *πέριπτερος*, dat 'ijdel' of 'opschepperig' betekent.⁹⁰ Welke betekenis is hier dus gebruikt door Accius? Nonius kwam pas vier of vijf eeuwen later met zijn definitie, waarvoor het citaat van Accius mogelijk leidend is geweest. Gezien de tijd die er tussen zit, is het goed mogelijk dat het woord uiteindelijk een andere betekenis heeft gekregen. Het ligt bovendien voor de hand dat het Griekse leenwoord in de tijd van Accius nog dezelfde betekenis heeft als bij de Grieken. Jürgen von Ungern-Sternberg suggereert dat *popularis* bij Accius een politieke betekenis kan hebben.⁹¹ In dat geval wordt een beeld geschetst van onbetrouwbare mannen, ongeacht welke betekenis Accius gebruikte, en die mogelijk zoals Cicero schetste zich vooral lieten leiden door *cupiditas* ten koste van de staat. *Popularis* kan echter ook betrekking hebben op gewone burgers, die als personage worden opgevoerd. Ook hier zijn beide definities toepasselijk; het lompe en onopgeleide volk, of gewone mensen die zich door ijdel gedrag beter voordoen dan ze werkelijk zijn.⁹² Hoewel het politieke gebruik van *popularis* door Accius onzeker blijft, staat vast dat dit een van de vroegste overgeleverde voorbeelden is, zo niet het eerste, van een negatief gebruik van het woord *popularis*.

2.2. *Popularis* in de literatuur van de eerste eeuw v.C.

In tegenstelling tot de literaire schaarste in de derde en tweede eeuw v.C. biedt de eerste eeuw v.C. een grotere bron van relevante Latijnse teksten. Het is betreurenswaardig dat Cicero, hoe kan het ook anders, deze periode domineert als het gaat om de hoeveelheid teksten van zijn hand die nu nog beschikbaar zijn. Toch zou er genoeg materiaal van andere auteurs voorhanden moeten zijn om een gevarieerder en betrouwbaarder beeld te kunnen schetsen van het gebruik van *popularis* en eventueel het beschrijven van *Populares* als politieke stroming. Een kanttekening hierbij is het feit

⁸⁶ Brix, J. en M. Niemeyer (eds.), *Plautus I: Trinummus* (Leipzig 1907) 83. In de tekst (468) wordt gezegd dat het banket zelf ook plaatsvond in de tempel (*si in aedem ad cenam veneris*).

⁸⁷ Uitgebreide maaltijden in eigen huis zullen echter vooral zijn voorbehouden geweest aan de welgestelde Romeinen, die de ruimte en middelen hadden om het mogelijk te maken.

⁸⁸ Accius, *Pragmatica* 1.3-4 W.

⁸⁹ Nonius Marcellus, *De Compendiosa Doctrina* 150.11.

⁹⁰ *Thesaurus Linguae Graecae: The Online Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon*.

⁹¹ Von Ungern-Sternberg, J. (Basel), 'Populares' (2006), in: *Der Neue Pauly*, door H. Cancik, H. Schneider en M. Landfester (eds.).

⁹² Hierbij kan worden gedacht aan het spelen met traditionele verhoudingen zoals Plautus dit in zijn komedies toepaste.

dat het grootste deel van de relevante teksten in deze eeuw geschreven zijn na Cicero's dood en dat we dus sterk afhankelijk zijn van de Augusteïsche schrijvers. Gedurende Cicero's leven zijn er weinig andere voorbeelden van passages waarin het woord *popularis* voorkomt, wat mogelijk een aanwijzing zou kunnen zijn voor een onrepresentatieve fixatie van Cicero op het woord en zijn politieke waarde of juist onwil van de andere schrijvers om het woord te gebruiken. Julius Caesar en Terentius Varro hebben bijvoorbeeld voor zover bekend in hun werken geen enkele keer het woord *popularis* gebruikt, in welke variant dan ook.

Bij een andere generatiegenoot van Cicero, de biograaf Cornelius Nepos, treffen we tenminste wel een passage aan met *popularis*, al valt niet uit te sluiten dat dit pas na de dood van Cicero is geschreven. In zijn beschrijving van de Atheense staatsman Phocion, onderdeel van zijn werk *Excellentium Imperatorum Vitae* over exemplarische aanvoerders, zet hij de situatie in Athene uiteen: *Erant eo tempore Athenis duae factiones, quarum una populi causam agebat, altera optimatum. In hac erat Phocion et Demetrius Phalereus. Harum utraque Macedonum patrocinii utebatur, nam populares Polyperchonti favebant, optimates cum Cassandro sentiebant* ('Er waren in die tijd twee partijen in Athene, van welke de een de zaak van het volk bepleitte en de ander die van de aristocraten. Bij deze (laatste) zaten Phocion en Demetrius Phalereus. Elk van hen genoot bescherming van de Macedoniërs, want de *Populares* steunden Polyperchon en de *Optimates* hadden dezelfde overtuiging als Cassander.').⁹³ Hoewel het hier gaat om Athene in de vierde eeuw is het uitermate interessant dat Nepos expliciet schrijft over *Populares* en *Optimates* en hun rivaliteit in de Atheense politiek. De formulering vertoont grote gelijkenissen met de hierboven uitvoerig besproken uiteenzetting in *Pro Sestio* 96, wat waarschijnlijk geen toeval is gezien zijn nauwe associatie met Cicero en Atticus.⁹⁴ Uit deze beschrijving van Nepos komt geen voorkeur voor een van de partijen naar voren; op zijn politieke definitie van de begrippen valt immers weinig af te dingen, al is deze misschien wat beperkt. Het vervolg zou wel kunnen wijzen op sympathie voor *Optimates*: *Interim a Polyperchonte Cassandrus Macedonia pulsus est. Quo facto populus superior factus statim duces adversariae factionis capitis damnatos patria propulit* ('Ondertussen werd Cassander door Polyperchon uit Macedonië verjaagd. Het daardoor sterker gemaakte volk verjoeg onmiddellijk de leiders van de tegenpartij uit het vaderland, nadat zij ter dood waren veroordeeld.').⁹⁵ Dit kan een correcte weergave zijn van historische feiten, maar zijn beschrijving van het volk dat zich keert tegen de leiders van de aristocraten, daarbij het voorbeeld volgend van hun leider Polyperchon, doet denken aan de betekenis van *popularis* als 'demagoog', waarbij massa's door, in dit geval Polyperchon, worden opgehitst tegen de gevestigde orde van de hogere klassen, zoals naar voren komt in Cicero's beschrijving van een *magna multitudo qui novos motus convorsionesque rei publicae quaerant*.⁹⁶ Het feit dat dit gebeurt wordt gepresenteerd als een slechte zaak, die ten koste gaat van Phocion, slachtoffer van de woede van het volk en resoluut ter dood veroordeeld. Nepos laat Euphiletus, een vriend van Phocion, uitroepen: *o quam indigna perpeteris* ('o, wat een onverdiend lot doorsta je') en volgens Nepos was er zelfs *tantum odium multitudinis* ('een zo grote haat van de massa') voor Phocion dat geen vrije man hem durfde te begraven.⁹⁷ De grote sympathie voor de ongelukkige Phocion getuigt, in ieder geval in deze passage,

---

⁹³ Cornelius Nepos, *Excellentium Imperatorum Vitae* 19.3.

⁹⁴ Elvers K. (Bochum), U. Eigler (Zürich) en H. Leppin (Hannover), 'Nepos' (2006) in: *Der Neue Pauly*, door H. Cancik, H. Schneider en M. Landfester (eds.).

⁹⁵ Cornelius Nepos, *Excellentium Imperatorum Vitae* 19.3. Uiteraard is werkelijke affiniteit met Atheense politici van tweehonderd jaar geleden onwaarschijnlijk, zoals ook Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 113 geen reden ziet om hier meer in te zien, maar een meer algemene voorkeur voor een kant van het politieke spectrum kan mogelijk ook worden toegepast op de Romeinse politieke verhoudingen.

⁹⁶ *Sest.* 99. Zie hierboven.

⁹⁷ Cornelius Nepos, *Excellentium Imperatorum Vitae* 19.4.

van een evenredig grote antipathie voor het gewone volk en antiautoritaire bewegingen en dat vertaalt zich via de connectie met *populares* tot dit duidelijke geval van negatieve politieke framing van de term.

Nepos lijkt met zijn focus op de politieke betekenis van *popularis* en het potentiële gevaar van volksgezinde politici het voorbeeld van zijn vriend Cicero te volgen. Analyse van de andere schrijvers die *popularis* gebruiken laat echter zien dat deze behandeling van de term niet representatief is voor *popularis* in de literatuur van deze periode. Cicero niet meegerekend voert de betekenis van *popularis* als 'landgenoot' wederom de boventoon. Uit de lexicografische analyse die Robb op basis van informatie uit de *Bibliotheca Teubneriana Latina* voor haar boek heeft gemaakt blijkt bijvoorbeeld dat deze specifieke betekenis in Livius 52 van de 103 gevallen uitmaakt, terwijl er nog een tiental gevallen zijn met een neutrale betekenis gerelateerd aan de *populus*.⁹⁸ Ik zal deze gevallen niet afzonderlijk uitlichten, maar alleen de frequentie zegt al veel over de plaats die de neutrale betekenis bij Livius inneemt in tegenstelling tot Cicero bij wie de neutrale betekenis naar verhouding veel minder prominent is in zijn werk, ondanks de evidente verschillen in genre die hierbij een rol kunnen hebben gespeeld. Sallustius, die als geschiedschrijver vanwege zijn nauwe connectie met Caesar vaak *popularis* sympathieën is toegeschreven, gebruikt *popularis* niet meer dan tien keer en in slechts twee verschillende, beide apolitieke, varianten, terwijl bovendien de politieke tegenhanger *optimas* zelfs geen enkele keer in zijn werk voorkomt.⁹⁹ Hiervoor is allerminst een eensluidende verklaring. Het kan zijn dat Sallustius Cicero's problematische herdefiniëring van de politieke termen wilde omzeilen, of Cicero was in zekere mate een uitzondering in de Republikeinse literatuur met zijn sterke politieke focus op *Populares* en *Optimates*. Op basis van het tot nu behandelde materiaal lijkt de tweede optie aannemelijker vanwege Cicero's disproportioneel gebruik van de politieke betekenis van de termen ten opzichte van de schaarste en het apolitieke karakter in de literatuur van die tijd, al blijft de vaak teleurstellend fragmentarische (of helemaal geen) overlevering van veel teksten een barrière bij het in kaart brengen van de literaire traditie.¹⁰⁰

Ondanks Sallustius' marginale gebruik van *popularis* zijn er wel degelijk enkele opmerkelijke zaken die onze aandacht verdienen. In zijn *Bellum Iugurthinum* is het frappant dat *popularis* zeven keer gebruikt wordt, steeds als 'landgenoot', en schijnbaar voorbehouden aan Numidiërs, 'de vijand'.¹⁰¹ Een keer slechts worden Romeinen aangeduid met *popularis*, maar in de bewuste passage gaat het om soldaten, 'landgenoten' in dit geval vanuit het perspectief van aanvoerder Metellus, die voor de Numidiërs op de vlucht zijn geslagen.¹⁰² Sallustius had er klaarblijkelijk weinig trek in *popularis* te gebruiken voor Romeinen, zoals ook Cicero het in deze betekenis niet gebruikte om te refereren aan iemands Romeinse staatsburgerschap.¹⁰³ Dat Sallustius het voor de vluchtende

---

⁹⁸ Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 184-185.

⁹⁹ Mommsen en Schwartz beschuldigden Sallustius onomwonden van het schrijven van propaganda voor Caesar, al werd dit al snel door anderen genuanceerd of volledig verworpen, cf. Earl, D.C., *The Political Thought of Sallust* (Cambridge 1961) 2; Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 114; Ramsey, J.T. (ed.), *Sallust's Bellum Catilinae* (Oxford 2007) 126.

¹⁰⁰ Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 146 voert aan dat Sallustius wel andere woorden gebruikt die een belangrijke rol speelden in Cicero's politieke uiteenzettingen, zoals *boni*, *mali*, *seditiosi* en zelfs *optimus quisque*, wat interessant genoeg kan worden genomen als een argument voor én als een argument tegen een bewuste keuze om *populares* en *optimates* weg te laten. Het kan immers gesteld worden dat Sallustius opzichtig enkel de twee meest beladen en politiek gevoelige termen weglief die normaliter zoals de andere termen onderdeel uitmaakten van politiek taalgebruik. Men kan echter ook zeggen dat Sallustius wel politieke termen gebruikte, maar dat *populares* en *optimates* niet zozeer deel uitmaakten van de politieke taal als Cicero ons doet geloven.

¹⁰¹ Sallustius, *Bellum Iugurthinum* 7.1, 35.9, 48.1, 70.2, 74.1, 111.2.

¹⁰² Ibid. 58.4.

¹⁰³ Zie Hoofdstuk 1.

Romeinen wel gebruikte, lijkt hij zelf te verklaren als hij een groepje dappere Romeinen uitlicht om te wijzen op het on-Romeinse gedrag van de rest van de soldaten die niet standhield: *Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta memores nominis Romani* ('Overigens herinnerden uit die hele menigte niet meer dan veertig zich hun Romeinse identiteit').¹⁰⁴ Deze sterke afkeer van schande onder Romeinse soldaten, zeker in de ogen van hun *populares*, doet denken aan Naevius en het motief van *stuprum populo*.¹⁰⁵ De exacte redenen voor deze behandeling van *popularis* door Sallustius zijn twijfelachtig. Een verklaring zou dus kunnen zijn dat hij de term niet in verband wilde brengen met de Romeinse identiteit en echte Romeinse waarden als dapperheid in de strijd, wat overigens een bewuste vermijding van Cicero's politieke *popularis* aannemelijker zou maken.¹⁰⁶ Zeker gelet op het sterke politieke karakter van dit werk zou een politieke betekenis van *popularis* te verwachten zijn.¹⁰⁷

Gezien het feit dat Sallustius in *Bellum Iugurthinum* dus enkel *popularis* gebruikt als 'landgenoot', niet negatief maar zeker ook niet positief zoals bijvoorbeeld bij Plautus, is het des te opvallender dat in zijn *Bellum Catilinae* juist een hele andere betekenis naar voren komt. Drie keer komt het voor in het werk en steeds in connectie tot de samenzwering van Catilina, als *popularis sceleris*, *popularis coniurationis* en *popularibus coniurationis*.¹⁰⁸ Uit de combinatie met *scelus* (misdaad) of *coniuratio* (samenzwering), steeds in de genitivus, is de betekenis gemakkelijk te herleiden. Enigszins vergelijkbaar met de sociale waarde van *popularis* als 'landgenoot' als onderdeel van een groep met gedeelde kenmerken of belangen gaat het hier om medeplichtigen of handlangers in de context van Catilina's samenzwering; mensen die zich met een gemeenschappelijk doel hebben verbonden. Ramsey stelt *popularis* in deze zin dan ook gelijk aan *socius*, bondgenoot.¹⁰⁹ Dat Sallustius in 22.1 het woord gebruikt als de groep een heilige eed zweert, is volgens mij een sterke aanwijzing voor de verbondenheid die ermee wordt uitgedrukt. Hoewel *popularis* hier dus gekoppeld wordt aan bepaald niet positieve termen lijkt er geen negatieve waarde van uit te gaan. Net zoals *socius* is het eerder een praktische term. Volgens Robb komt deze betekenis terug in een passage van Livius: *saginare plebem populares suos ut iugulentur* ('dat het volk hun *populares* vetmest om ze te slachten').¹¹⁰ Ze legt uit hoe problematisch dit gebruik door Livius is, voornamelijk vanwege het toegevoegde *suos*, dat immers suggereert dat het net als de vele andere voorbeelden van *popularis* met een possessief pronomen als 'landgenoot' gelezen zou moeten worden.¹¹¹ Een analyse van de gevallen van *popularis* met deze betekenis bij Livius toont aan dat hij het, net als Sallustius, op deze manier niet gebruikte voor Romeinen. Het overgrote deel van de voorbeelden is te vinden in passages over de Tweede Punische Oorlog en de oorlogen in het Oosten, waarin dan ook een veelvoud aan niet-Romeinse volkeren voorkomt.¹¹² Het zou dan ook onlogisch zijn om dit geval, refererend aan vermeende *Populares* Spurius Cassius, Spurius Maelius

---

¹⁰⁴ *Iug.* 58.3.

¹⁰⁵ Zie Hoofdstuk 2.1.

¹⁰⁶ Cf. Seager, R., 'Factio: Some Observations', *The Journal of Roman Studies* 62 (1972) 53-58 voor een vergelijkbare behandeling door de Romeinen van *factio*, dat veelal werd gebruikt voor niet-Romeinen (bijvoorbeeld door Caesar en in het citaat hierboven van Nepos) en, wanneer betrokken op Romeinen, enkel gebruikt werd voor 'de ander', een groep waar de schrijver, vaak als onderdeel van een eigen groep, een aversie tegen had of op zijn minst weinig affiniteit mee had.

¹⁰⁷ Cf. Syme, R., *Sallust* (Berkeley, CA 1964) 141, die het verhaal opdeelt in een strijd tegen Jugurtha en de politieke strijd tegen de *nobilitas*. Zie ook Hoofdstuk 3.

¹⁰⁸ *Resp.* 22.1, 24.1, 52.14.

¹⁰⁹ Ramsey, *Sallust's Bellum Catilinae*, 126.

¹¹⁰ *AUC* 6.17.3. Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 179.

¹¹¹ Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 134-135.

¹¹² De context waarin *popularis* wordt gebruikt wijst op een strikt neutrale toepassing van de term in deze betekenis.

en Marcus Manlius, allen Romeinen, wel zo op te vatten. Walters en Conway menen dat *populares* daarom dezelfde strekking moet hebben gehad als in de *Bellum Catilinae* en dat *populares* hier de 'supporters' van het volk zijn.¹¹³ De scheidslijn tussen politici als supporters van het volk en *Populares* die zich inzetten voor het volk is echter zo dun dat ik meer voel voor de stelling van Oakley dat *populares* hier moet worden opgevat als 'Populares die aan hun kant stonden', waarbij *suos* dus wijst op de speciale band van deze politici met het volk.¹¹⁴

Tijdgenoten van Livius die *popularis* in hun werk gebruikten, Horatius, Vergilius en Ovidius laten zich moeilijk met hem vergelijken vanwege de verschillen tussen poëzie en proza. Het is misschien niet verrassend dat een politieke betekenis ontbreekt bij de drie. Bovendien komt het woord in hun gehele gezamenlijke oeuvre slechts twaalf keer voor.¹¹⁵ De betekenis varieert van de bekende 'landgenoot'-variant tot andere neutrale betekenissen die gerelateerd zijn aan het volk of een land of stad, als een *pars pro toto*.¹¹⁶ Van een politieke of negatieve betekenis is dan ook geen sprake. Daarom zijn we voor deze periode des te meer afhankelijk van Livius, die niet alleen veelvuldig *popularis* gebruikte in zijn werk, maar ook een groot scala aan verschillende betekenissen. In een speech uit de mond van Marcus Horatius Barbatius in de Senaat lijkt hij een uiteenzetting tussen *Populares* en *Optimates* te geven, vergelijkbaar met die van Cicero in *Pro Sestio* 96 en die van Nepos, zoals hierboven beschreven. Barbatius veegt de vloer aan met de *decemviri*, de groep politici die op dat moment de dienst uitmaakten: *fuisse regibus exactis patricios magistratus, creatos postea post secessionem plebis plebeios. Cuius illi partis essent, rogitare. Populares? Quid enim eos per populum egisse? Optimates? Qui anno iam prope senatum non habuerint, tunc ita habeant ut de re publica loqui prohibeant?* ("Nadat de koningen waren verdreven kwamen er patricische magistraten, en daarna na de afscheiding van het volk werden plebejische magistraten in het leven geroepen. Aan welke kant staan zij? De *Populares*? Wat hebben zij dan via het volk gedaan? De *Optimates*? Zij die al bijna een jaar geen Senaatsvergadering hebben gehouden, en er vervolgens een zo houden dat ze verbieden om over de staat te spreken?").¹¹⁷ Zoals door Robb wordt gesteld en uit de tekst op te maken is, wordt met de twee kampen hier bedoeld op de belangrijkste politieke instituties met enerzijds de Senaat, oorspronkelijk voor patriciërs, en anderzijds de plebejische volkstribunen, oftewel de *patricii magistratus* en *plebei magistratus*.¹¹⁸ Het gaat Barbatius erom dat de *decemviri* zich op geen van deze instituties hebben verlaten, ten teken van hun despotische gedrag, niet dat ze de ene partij verkiezen boven de ander. Een politieke tweedeling, behalve die tussen volkstribunen en senatoren, lijkt niet aan de orde.

In een andere passage geeft Livius duidelijker de politieke tegenstelling en de botsende belangen weer: *Sollicitati et eo anno sunt dulcedine agrariae legis animi plebis. Tribuni plebi popularem potestatem lege populari celebrabant; patres satis superque gratuiti furoris in multitudine credentes esse, largitiones temeritatisque invitamenta horrebant* ('Ook in dat jaar werden de geesten van het volk geprikkeld door verlangen naar de akkerwet. De volkstribunen verbreidden hun gezag onder het volk met de populaire wet. De senatoren meenden dat er meer dan genoeg spontane extase in het volk was en vreesden de vrijgevigheid en de aanmoedigingen tot vermetelheid.').¹¹⁹ In de passage komt *popularis* twee keer voor, maar ondanks de politieke context

---

¹¹³ Walters, C.F. en R.S. Conway, 'Restorations and Emendations in Livy VI.-X.', *The Classical Quarterly* 12 (1918) 1-14: 2.

¹¹⁴ Oakley, S.P. (ed.), *A Commentary on Livy Books VI-X Vol. I* (Oxford 1997) 539.

¹¹⁵ Horatius, *Carmina* 2.13.25, 3.2.20 en *Ars Poetica* 81; Ovidius, *Metamorphoses* 1.577, 6.150, 7.498, 9.20, 11.54, 12.111, 12.191 en *Ibis* 501; Vergilius, *Aeneis* 6.815.

¹¹⁶ Zie voor die laatste bijvoorbeeld Ovidius, *Met.* 7.498 met *popularis olivae*.

¹¹⁷ *AUC* 3.39.9. Voor de leesbaarheid heb ik de aci-constructie vertaald als directe rede.

¹¹⁸ Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 136-137.

¹¹⁹ *AUC* 2.42.6.

is er geen politieke betekenis uit op te maken. Het eerste geval is gekoppeld aan *potestas*, waarmee Livius doelt op de bron van de macht van de volkstribunen, namelijk het volk. Dit is echter niet meer dan logisch gezien hun politieke rol, plebejische afkomst en de zojuist beschreven maatschappelijke verhoudingen. Dat de wet *popularis* wordt genoemd is eveneens logisch, omdat Livius wijst op de *dulcedo*, aantrekkelijkheid, ervan voor het volk. De *largitiones* en *temeritatis invitamenta* komen negatiever over, maar van een persoonlijk oordeel van Livius lijkt geen sprake, omdat de nadruk wordt gelegd op de perceptie van de Senatoren, met *credentes esse* en *horrebant*. Volgens Seager is hun angst voor deze praktijken om de gunst van het volk te winnen vooral ingegeven door hun eigen afkeer voor de *furor* van de *multitudo*, wat hun negatieve oordeel in deze passage in perspectief zou plaatsen.¹²⁰ Van het gebruik van *popularis* lijkt hier geen expliciete politieke of negatieve betekenis uit te gaan.

Hoe *popularis* de wet was is echter betrekkelijk, aangezien de oorspronkelijke indiener ervan, de consul Spurius Cassius, niet populair was als gevolg ervan en juist zijn collega Verginius, die zich gesteund door de Senaat (*auctoribus patribus*) ertegen verzette, *popularis* wordt genoemd, omdat het volk in eerste instantie weinig zag in de wet.¹²¹ Hoewel de wet later dus *popularis* en *dulcedo* zou worden genoemd, was het juist de man die zich wat dat betreft niet-*popularis* gedraagt die dit stempel krijgt. Seager wijst al op deze paradox, maar Robb merkt op dat *popularis* als 'populariteit' niets van doen heeft met het *popularis* karakter van akkerwetten en de politieke tegenstelling tussen Cassius en Verginius.¹²² Voor dit onderzoek is het echter significant dat *popularis* op meerdere manieren op verschillende personen toepasbaar is. Door *popularis* minder selectief toe te passen lijkt hij zich hierin neutraler op te stellen dan Cicero, die zoals aangetoond duidelijk onderscheid maakte tussen mensen die *popularis* waren in de goede zin van het woord en anderen die in negatief opzicht *popularis* waren. Daar kan tegen worden ingebracht dat juist het positieve gebruik van *popularis* voor niet-*popularis* politici zoals Verginius lijkt te corresponderen met Cicero's tactiek om de ambiguïteit van de term te gebruiken, zeker omdat *popularis* nergens in connectie tot Cassius zelf wordt gebruikt.¹²³ Waar Cicero echter nadruk legt op politieke verschillen, lijkt Livius vooral de balans in de staat tussen plebejers en patriciërs belangrijk te vinden, zoals blijkt uit bijvoorbeeld de speech van Horatius Barbatus, maar ook die van Quinctius Capitolinus, die als consul het volk oproept tot eenheid tegen de gezamenlijke buitenlandse vijand.¹²⁴

In boek 34 lijkt *popularis* als belangenbehartiger van het volk terug te komen. De Romeinse bevelhebber in de Tweede Macedonische Oorlog Titus Quinctius Flaminius heeft genoeg van de mooie woorden van Nabis, leider van Sparta, die het vriendschapsverdrag met de Romeinen zou hebben geschonden: *proinde parce, sis, fidem ac iura societatis iactare et omissa populari oratione tamquam tyrannus et hostis loquere* ('Laat het daarom alstublieft na om te spreken van trouw en de rechtmatigheid van het verbond en praat, nadat u de populaire rede hebt losgelaten, als een tiran en een vijand.').¹²⁵ Hoe *popularis* in deze passage moet worden opgevat is niet duidelijk. In het citaat lijkt Quinctius vooral te doelen op de woorden van Nabis met betrekking tot hun verbond, die in zijn ogen ver van de waarheid staan en moeten dienen als zand in hun ogen. Daarom vraagt hij Nabis ook er niet langer omheen te draaien en de realiteit te accepteren dat hij geen man van het

---

¹²⁰ Seager, R., 'Populares' in Livy and the Livian Tradition, *The Classical Quarterly* 27 (1977) 377-390: 380.

¹²¹ AUC 2.41.7.

¹²² Seager, 'Populares in Livy', 379; Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 129-130.

¹²³ Met uitzondering van 6.17.3, zie hierboven.

¹²⁴ AUC 3.67-68. In 3.69.1 wordt zijn speech zelfs meer acceptabel genoemd dan van menig *popularis* tribuun en in 3.69.4 wordt nadrukkelijk gewezen op het belang van het bevoordelen noch benadelen van het volk door patriciërs ten behoeve van *concordia ordinum*.

¹²⁵ AUC 34.32.20.

volk is en vijand van de Romeinen en zich als zodanig te gedragen. Het verwijt van *popularis* lijkt een reactie op de volgende staatkundige analyse van Nabis: *vos a censu equitem, a censu peditem legitis, et paucos excellere opibus, plebem subiectam esse illis vultis. noster legum lator non in paucorum manu rem publicam esse voluit, quem vos senatum appellatis, nec excellere unum aut alterum ordinem in civitate* ('Jullie (Romeinen) kiezen de ruitery en infanterie op basis van hun vermogen, en jullie willen dat een kleine groep eruit steekt met hun bezittingen en dat het volk door hen is onderworpen. Onze wetgever (Lycurgus) wilde niet de staat in de handen van deze kleine groep, die jullie Senaat noemen, en dat niet de een of andere klasse in de samenleving de boventoon voert').¹²⁶ Nabis klinkt hiermee dus *popularis*, als in een 'voorvechter van de belangen van het volk', maar Quinctius gelooft hier niets van en hij legt op zijn beurt de nadruk op de vele wandaden onder het Griekse volk en zijn tirannieke bestuur.¹²⁷ *Popularis* lijkt hier dus eerder positief of neutraal als 'iemand die voor het volk opkomt', hier zelfs in contrast tot tiran. Weissenborn en Müller lezen het als het vergelijkbare 'man van het volk', maar Briscoe blijft vaag door het op te vatten als 'zoals een Romeinse *Popularis* zou spreken', dus ondubbelzinnig politiek, maar onduidelijk wat betreft de specifieke betekenis.¹²⁸ Quinctius lijkt dus niet per definitie tegen het stempel *popularis*, maar wel als Nabis er aanspraak op maakt, omdat hij het niet verdient, vergelijkbaar met het onderscheid dat Cicero maakte tussen 'echte' en 'valse' *Populares* in zijn speeches.¹²⁹

Het lijkt er dus op dat bij Livius *popularis* uitspraken iemand nog geen *popularis* maken. Zelfs de Senatoriale elite kan *popularis* gedrag vertonen. In dit geval gaat het niet om een positieve eigenschap als populariteit, zoals Cicero die in *Pro Sestio* aan zichzelf toeschrijft, maar juist het verwerpelijke fêteren van het volk. Hij schrijft over Pacuvius Calavius, de hoogste magistraat in Capua tijdens de veldtocht van Hannibal door Italië die hij *nobilis idem ac popularis homo, ceterum malis artibus nanctus opes* ('een man van adel en tevens een man van het volk, maar macht heeft hij verworven met slechte listen').¹³⁰ Uit deze beschrijving blijkt de bijzonderheid van een *nobilis* die tegelijkertijd opkomt voor het volk, voor die tijd of mogelijk voor Livius zelf, terwijl het negatieve aspect met *ceterum* duidelijk losstaat van beide eigenschappen. Deze Pacuvius krijgt de Senaat in zijn macht door eerst het volk tegen hen op te zetten en vervolgens hen in bescherming te nemen tegen datzelfde volk. De Senatoren vergeten daarop volgens Livius hun waardigheid en onafhankelijkheid (*omissa dignitatis libertatisque memoria*) en beginnen opzichtig te zoeken naar de gunst van het volk, in het dagelijks leven maar ook door hun kant te kiezen in de Senaat en in rechtszaken, wat Livius *magis popularis aptiorque in volgus favori conciliando* ('populairder en geschikter om sympathie bij het volk te winnen') noemt.¹³¹ Livius laat zijn afkeer blijken van de Senatoren die zich hebben verlaagd tot dit *popularis* gedrag, omdat hij stelt: *ita obsequio principum et licentia plebei lascivire, ut nec libidini nec sumptibus modus esset* ('dat (de staat) door de toegeeflijkheid van de elite en de uitgelatenheid van het volk zo overdadig was, dat er maat stond op de liederlijkheid noch op de uitgaven').¹³² Hier lijkt Livius duidelijk: volkstribunen kunnen vanwege hun rol en relatie tot het volk zich wel *popularis* betonen, oftewel dingen naar de gunst van het volk, maar voor Senatoren is dit niet de bedoeling, aangezien zij met hun hoge rang hierboven moeten staan, schijnbaar met het oog op de balans in de staat.

¹²⁶ AUC 34.31.17-18.

¹²⁷ Cf. AUC 34.32.3, waar Nabis zelfs *tyrannus saevissimus et violentissimus* wordt genoemd.

¹²⁸ Weissenborn, W. en H.J. Müller (eds.), *T. Livi Ab Urbe Condita Libri 7. Band* (Berlijn 1883) 142; Briscoe, J. (ed.), *A Commentary on Livy Books XXXIV-XXXVII* (Oxford 1981) 104.

¹²⁹ Zie Hoofdstuk 1.

¹³⁰ AUC 23.2.2.

¹³¹ Ibid. 23.4.2-4.

¹³² Ibid. 23.4.5.

De sterk gevarieerde manier waarop *popularis* door Livius wordt gebruikt kan als aanwijzing worden gezien voor het ontbreken van een bepaald frame waarin de term in zijn werk wordt gepresenteerd. Dit kan te maken hebben met de periode die hij beschrijft, waarin meer de sociale strijd tussen de plebejers en patriciërs wordt uitgelicht en geen sprake lijkt van de politieke focus die het bij Cicero had. Wel lijkt Livius te suggereren dat het initiatief tot de balans tussen de klassen, *concordia ordinum*, vooral moet komen van de patriciërs, zoals de Senatoren in de passage hierboven zich niet overmatig moeten schikken naar het volk maar zeker ook niet de belangen van het volk moeten negeren.

3. De Gracchi: Cicero versus Sallustius

Gezien de schaarste aan voorbeelden van *popularis* in Republikeinse literatuur buiten Cicero en Livius kan het voor dit onderzoek zinvol zijn om ook te bekijken hoe er geschreven is over de gebroeders Gracchus. Hoewel het onjuist zou zijn om de Gracchi te nemen als de prototypes van een *Popularis*, kan eventuele framing in hun geval zeker toegepast worden op andere *Populares*, al is het maar om de verschillen tussen schrijvers aan te tonen. In dit hoofdstuk zal voornamelijk worden gekeken naar de manier waarop de Gracchi worden beschreven door Cicero en Sallustius. Hoewel Livius, Appianus en Plutarchus in hun historische werken uitgebreid aandacht besteedden aan de Gracchi, zullen zij hier niet worden behandeld. Livius' geschiedenis van na de val van Carthago is immers enkel overgeleverd in de vorm van de *Periochae*, een anonieme samenvatting van de boeken, en daarom voor een bestudering van zijn taalgebruik met betrekking tot de Gracchi onbetrouwbaar en ontoereikend.¹³³ Plutarchus en Appianus zijn beiden belangrijke bronnen over de Gracchi en hun tijd, maar voor dit onderzoek ongeschikt om het simpele feit dat ze ver in de Keizertijd leefden en schreven en dit bovendien in het Grieks deden.

Een inventarisatie op de *Bibliotheca Teubneriana Latina* laat zien dat de broers Tiberius en Gaius Sempronius Gracchus een veelbesproken thema vormden in de Late Republiek. Alleen al in het werk van Cicero zijn er zeker 132 verschillende passages waarin de naam van de beide broers of een van de twee voorkomt. Op basis van zijn eigen streven naar *concordia ordinum* en afkeer van individuen die geen respect tonen voor de instituties van de staat of de dreiging van chaos en geweld met zich meebrengen zou Cicero weinig op moeten hebben met de Gracchi. Tiberius Gracchus legde als volkstribuun in 133 zijn ruchtmakende *Lex Sempronia Agraria* direct voor aan de *concilium plebis*, waarbij hij de Senaat niet zoals gebruikelijk de kans gaf erover te discussiëren, en hij zette zijn collega tribuun Octavius af, omdat deze koppig zijn veto tegen de wet bleef gebruiken.¹³⁴ Gaius Gracchus reageerde tien jaar later als tribuun op het geweld tegen zijn broer en bouwde met nieuwe wetten voort op zijn hervormingen.¹³⁵

---

¹³³ Cf. Stockton, D., *The Gracchi* (Oxford 1979) 1.

¹³⁴ Wirszubski, C., *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate* (Cambridge 1950) 31-33 stelt het negeren van de Senaat voor als een teruggreep naar de vroegere onafhankelijke volkstribunen en derhalve een manier om de heerschappij van de Senaat te trotseren; Stockton, *The Gracchi*, 61-67 is genuanceerder en ziet achter deze actie vooral politiek strategische motivaties, waarbij dergelijke achterliggende politieke overwegingen niet noodzakelijkerwijs een rol speelden; Rich, J.W., 'Tiberius Gracchus, Land and Manpower', in: O. Hekster, G. Kleijn en D. Slootjes, *Crises and the Roman Empire: Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire* (Leiden 2007) 155-166: 155-156 wijst op erop dat volkstribunen in de jaren ervoor zich reeds militanter hadden getoond en hij stelt dan ook dat de actie alleen op zichzelf stond wat betreft de aanhoudende blokkade van Octavius, aangezien tribunen in het verleden met minder moeite zo resultaat behaalden.

¹³⁵ Stockton, *The Gracchi*, 114-115, 162-167.

Het is dan ook niet onlogisch dat Cicero de Gracchi aanvoert in de *Pro Sestio*. Uit zijn behandeling van de Gracchi in deze rede blijkt eens te meer dat er in Cicero's nieuw gedefinieerde *Optimates* als een 'brede volksbeweging' stellig geen plaats was voor *Populares* en *popularis* denkbeelden. Zo stelt hij Gaius Gracchus voor als een *seditionus* (oproerkraker), tegen wie Marcus Scaurus zich verzette als een van de *propugnatores rei publicae*, de voorvechters van de staat, oftewel de voorbeelden en leiders van Cicero's *Optimates*.¹³⁶ Het is waarschijnlijk geen toeval dat deze Scaurus de vader was van Marcus Aemilius Scaurus, die als praetor voorzitter was bij deze zaak.¹³⁷ Volgens Kaster is er maar één (late) bron die Scaurus senior noemt en bovendien als niet meer dan een supporter van Lucius Opimius, de moordenaar van Gaius Gracchus.¹³⁸ Zijn rol hierin lijkt dus onbeduidend te zijn geweest, wat uiteraard een minder tot de verbeelding sprekend *exemplum* zou hebben opgeleverd. Cicero verdedigt de handelswijze van Opimius, die gesteund door een *senatus consultum ultimum* een protest van Gracchus en zijn aanhangers op de Aventijn bloedig onderdrukte en daarna nog eens drieduizend Romeinen, vaak niet direct betrokken en zonder proces, ter dood veroordeelde.¹³⁹ Hij stelt dat het volk ondanks hun sympathie voor Gracchus hem beschermde (*periculo liberavit*) maar hij toch *indignissime concidit* ('het meest onverdiend aan zijn eind kwam'), door zijn verbanning in 109 naar Dyrrachium wegens het aannemen van steekpenningen van Jugurtha, waar hij zou overlijden.¹⁴⁰ Kaster merkt op dat Cicero merkwaardig genoeg Scipio Nasica Serapio onvermeld laat, die als verantwoordelijke voor de moord op Tiberius Gracchus toch een positief voorbeeld zou moeten zijn, wat volgens hem te maken moet hebben met zijn roemloze vertrek uit Rome vanwege de grote volkswoede tegen hem.¹⁴¹ Toch noemt Cicero Nasica veelvuldig en positief in zijn andere speeches, van de Catilinarische redevoeringen tot de *Philippicae*.¹⁴² Het is verder opvallend dat Tiberius Gracchus door Cicero wordt voorgesteld als slechts *mediocriter labefactantem statum rei publicae* ('middelmattig de positie van de staat ondermijnend'), maar Dyck stelt dat dit vooral bedoeld is om het gevaar van Catilina in contrast groter te maken, aangezien hij deze bewering doet in de eerste van zijn Catilinarische redevoeringen.¹⁴³

Cicero's bijzondere aandacht voor Opimius in *Pro Sestio* lijkt vooral persoonlijk gemotiveerd, omdat diens handelen grote gelijkenissen vertoont met dat van Cicero. Hij gold als precedent voor het 'legaal' neerslaan van de opstand van Catilina en de executie van de overige samenzweerders zonder proces, vanwege het *senatus consultum ultimum*, in tegenstelling tot de moord op Tiberius, waar Senatoren los van hun ambt als *privati* handelden.¹⁴⁴ Het extreme geweld tegen Gaius Gracchus en duizenden aanhangers wordt door Cicero dus gerechtvaardigd op basis van het *consultum ultimum* en zoals Burckhardt aangeeft gold dit decreet van de Senaat

¹³⁶ *Sest.* 101;

¹³⁷ Shackleton Bailey, *Cicero Back from Exile*, 184; Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 324.

¹³⁸ Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 325.

¹³⁹ Stockton, *The Gracchi*, 197-198.

¹⁴⁰ *Sest.* 140.

¹⁴¹ Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 382. Cf. Dyck, E.R. (ed.), *Cicero: Catilinarians* (Cambridge 2008) 69. Hierbij moet worden aangetekend dat Sallustius in zijn *Bellum Iugurthinum* evenmin Nasica vermeldt in connectie tot de dood van Tiberius Gracchus.

¹⁴² Cicero, *In Catilinam* 1.3, Nasica wordt *vir amplissimus* (een zeer edelmoedige man) genoemd en met zijn eervolle titel *pontifex maximus*, terwijl er, zoals Dyck, *Cicero: Catilinarians*, 69 zegt, niet wordt gerefereerd aan Gracchus' titel van *tribunus plebis* en zijn bijbehorende onschendbaarheid; in *Philippicae* 8.13 roemt hij hem om zijn *virtus*, *consilium* en *magnitudo animi* (vastberadenheid, inzicht en grootte van geest).

¹⁴³ *Cat.* 1.3; Dyck, *Cicero: Catilinarians*, 69.

¹⁴⁴ Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 382-383 legt bovendien een symbolisch verband met de door Opimius gebouwde Tempel van Eenheid (*Concordia*) (naast het monument ter ere van hem), waar de vierde Catilinarische redevoering werd gehouden en Dyrrachium, waar Cicero eveneens een deel van zijn ballingschap doorbracht. Beide worden door Cicero genoemd in *Sest.* 140.

inderdaad als een vrijbrief voor de consul om naar eigen goeddunken elke bron van onrust in een crisis te verwijderen.¹⁴⁵ Tegenover Cicero's focus op de wettigheid van het geweld staat dat hij de *Lex Sempronia de capite civis Romani*, tegen executie van Romeinse burgers zonder proces, van de hand van Gaius zelf naar aanleiding van de moord op zijn broer, voor het gemak compleet negeert.¹⁴⁶ Sallustius is veel kritischer en schrijft beduidend minder positief over het handelen van Opimius, wat niet verrassend is gezien zijn sterk van Cicero verschillende politieke standpunten en Opimius' status als "champion of the nobility".¹⁴⁷ Hij noemt hem weliswaar *homo clarus et in senatu potens* ('een beroemde en in de Senaat invloedrijke man'), maar hij benadrukt de wrede manier waarop Opimius deze status bereikte: *quia consul C. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis acerrime victoriam nobilitatis in plebem exercuerat* ('omdat hij als consul, nadat hij Gaius Gracchus en Marcus Fulvius Flaccus had gedood, op wrede wijze de overwinning van de aristocratie op het volk had gebotvierd').¹⁴⁸ Sallustius lijkt grote waarde te hechten aan de klassenstrijd tussen *nobilitas* en *plebs* in Rome, daar de dood van Gracchus en Flaccus wordt voorgesteld als een overwinning van de ene groep op de andere.¹⁴⁹

Zijn standpunt over de acties tegen de aanhangers van de Gracchi wordt elders verder verduidelijkt, zij het via een speech van volkstribuun Gaius Memmius aan het volk in 111 v.C.¹⁵⁰ De gewelddadige onderdrukking van *Populares* en hun aanhangers door de Senaat wordt als reden aangevoerd om anders te werk te gaan: *Occiso Ti. Graccho (...) in plebem Romanam quaestiones habitae sunt; post C. Gracchi et C. Fulvi caedem item vestri ordinis multi mortales in carcere necati sunt: utriusque cladis non lex verum libido eorum finem fecit* ('Nadat Tiberius Gracchus was gedood werden gerechtshoven ingesteld tegen het Romeinse (gewone) volk. Ook na de moord op Gaius Gracchus en Marcus Fulvius zijn veel mensen van jullie klasse in de gevangenis gedood. Aan beide rampen maakte niet de wet maar hun bandeloosheid een einde').¹⁵¹ *Vestri ordinis* moet volgens Koestermann opgevat worden als de *ordo plebeius*, in tegenstelling tot de *ordo senatorius* en de *ordo equester*, de verschillende klassen in de Romeinse samenleving.¹⁵² Comber en Balmaceda stellen echter dat dit bedoeld is als vleierij voor het volk, aangezien er geen specifieke klasse bestond van plebejers naast de senaatsorde en ridderorde.¹⁵³ *Cladis* is volgens hen "highly charged", maar dat is niet verwonderlijk gezien de context en de spreker/schrijver en het moet duidelijk het geweld de prominentie geven die het bij Cicero niet heeft.¹⁵⁴ De keuze voor *mortales* als aanduiding voor de slachtoffers lijkt niet direct van betekenis, maar het zou kunnen dat Sallustius bewust ermee de sterfelijkheid en dus het tragische lot van de slachtoffers wilde benadrukken om medelijden te wekken, waarbij hun politieke betrokkenheid naar de achtergrond is verwezen. *Non lex verum libido eorum* moet worden gelezen als een

¹⁴⁵ Burckhardt, L.A., *Politische Strategien der Optimaten in der späten römischen Republik* (Stuttgart 1988) 94-96.

¹⁴⁶ Stockton, *The Gracchi*, 180-181, 205 noemt het gebruik van geweld een beproefd middel van de Senatoriale elite om de oppositie te onderdrukken. Cf. Dyck, *Cicero: Catilinarians*, 207.

¹⁴⁷ Comber, M. en C. Balmaceda (eds.), *Sallust: The War against Jugurtha* (Oxford 2009) 202.

¹⁴⁸ *Iug.* 16.2. Koestermann, E. (ed.), *C. Sallustius Crispus: Bellum Iugurthinum* (Heidelberg 1971) 85 en Comber en Balmaceda, *The War against Jugurtha*, zien hierin bovendien de literaire gewoonte van Sallustius om eerst een persoon op te hemelen om deze vervolgens des te harder neer te halen.

¹⁴⁹ Comber en Balmaceda, *The War against Jugurtha*, 202 wijzen erop hoe Sallustius dit regelmatig doet in de *Bellum Iugurthinum*.

¹⁵⁰ Koestermann, *Bellum Iugurthinum*, 129 stelt dat Sallustius door de mond van Memmius duidelijk zijn eigen gevoelens laat klinken. Dit lijkt aan te sluiten op Syme, *Sallust*, 167, die schrijft dat de speech "exhibits less of the historian, more of the literary artist and contriver."

¹⁵¹ *Iug.* 31.7.

¹⁵² Koestermann, *Bellum Iugurthinum*, 130.

¹⁵³ Comber en Balmaceda, *The War against Jugurtha*, 211.

¹⁵⁴ Id.

duidelijke aanklacht tegen de *nobilitas*. Zoals Earl uitlegt lag *lubido*, of *libido*, volgens Sallustius ten grondslag aan excessen zoals *ambitio* en *avaritia* (eerzucht en hebzucht), die sinds de verwoesting van Carthago het morele karakter van de Romeinen bezoedelden en leidden tot onwettig geweld zoals dat tegen de Gracchi en Flaccus.¹⁵⁵

Het volk kan zich echter ook schuldig maken aan *lubido*, zoals blijkt uit een passage over de wet van de tribuun Gaius Mamilius, die zou leiden tot de zogenoemde *quaestio Mamiliana*, door welke Opimius naar Dyrrachium verdreven zou worden.¹⁵⁶ Hoewel Sallustius er niet aan twijfelt dat het onderzoek gerechtvaardigd was, veroordeelt hij de beweegredenen voor het volk om enthousiast te zijn over de wet, die weinig van doen hadden met een verlangen naar gerechtigheid: *magis odio nobilitatis, quod mala illa parabantur, quam cura rei publicae; tanta lubido in partibus erat* ('meer (gedreven) door haat voor de aristocratie, waarvoor dit onheil werd voorbereid, dan door zorg voor de staat; zo groot was de bandeloosheid binnen de partijen').¹⁵⁷ De handelswijze van de *quaestio* kon duidelijk ook niet Sallustius' goedkeuring dragen: *Sed quaestio exercita aspere violenterque ex rumore et lubidine plebis. Ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat* ('Maar het onderzoek werd hard en gewelddadig uitgevoerd op grond van de publieke opinie en de bandeloosheid van het volk. Zo had overmoed uit voorspoed in die stormachtige tijd het volk overmand, zoals het zo vaak bij de aristocratie had gedaan.').¹⁵⁸ Sallustius mag dan een tegenstander heten van de macht en de bijkomende excessen van de *nobiles*, hij stond duidelijk niet kritiekloos tegenover vergelijkbaar machtsmisbruik (uit naam) van het volk.

Ook in het geval van de Gracchi oordeelt hij: *Et sane Gracchis cupidine victoriae haud satis moderatus animus fuit* ('En zeker, de Gracchi hadden door het verlangen naar de overwinning een niet erg gematigde geest').¹⁵⁹ Hier lijkt Sallustius dus toe te geven dat de Gracchi bij hun hervormingen te drastisch te werk gingen en zo zelf problemen uitlokten, zoals Tiberius toen hij collega Octavius uit zijn ambt liet zetten om zijn wet erdoor te krijgen. Zijn vervolg is vaag en op meerdere manieren op te vatten: *sed bono vinci satius est quam malo more iniuriam vincere* ('maar voor een goede man is het beter verslagen te worden dan op een slechte manier onrecht te overwinnen').¹⁶⁰ Comber en Balmaceda menen dat *bono* hier moet verwijzen naar de *Optimates*, wat gewoonlijk gebeurt in pluralis, om zo te contrasteren met *Gracchis* in de voorgaande zin.¹⁶¹ Earl lijkt daarentegen ervan overtuigd dat *bono* moet slaan op de Gracchi om hen met een woordspeling te laten contrasteren met de *boni*, de *Optimates*, die zich in tegenstelling tot de Gracchi zelf niet als 'ware' *boni* hebben gedragen.¹⁶² Op die manier zou het veel weg hebben van Cicero's behandeling van *popularis*, waarbij hij speelde met de betekenissen om vermeende *Populares* weg te zetten als niet werkelijk *popularis*.¹⁶³ Veel is volgens mij afhankelijk van hoe het voorgaande zinsdeel wordt opgevat. Als Sallustius, zoals ik meen, doelt op de heftige reacties die de Gracchi met hun fanatisme uitlokten en niet zozeer de felheid van hun hervormingen afkeurt, lijkt het logisch dat *bono* betrekking moet hebben op de twee broers.

---

¹⁵⁵ Earl, *The Political Thought of Sallust*, 69.

¹⁵⁶ Zie hierboven. Cf. Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 383.

¹⁵⁷ *Iug.* 40.3.

¹⁵⁸ *Ibid.* 40.5.

¹⁵⁹ *Ibid.* 42.2.

¹⁶⁰ *Ibid.* 42.3.

¹⁶¹ Comber en Balmaceda, *The War against Jugurtha*, 222.

¹⁶² Earl, *The Political Thought of Sallust*, 58. Comber en Balmaceda, *The War against Jugurtha*, 222 benoemen weliswaar ook de mogelijkheid van een "punning allusion", maar mijns inziens is dat niet relevant wanneer ze *bono* reeds nemen als verwijzing naar de *nobilitas*.

¹⁶³ Zie hierboven.

Op basis daarvan kan ook het vervolg beter worden verklaard. De Gracchi konden dan volgens Sallustius beter vol passie inzetten op hervormingen en daarmee hun eigen ondergang riskeren dan op een andere manier die niet overeen zou komen met hun principes, *malo more* dus, te werk gaan. Deze stelling van Sallustius lijkt, zoals Comber en Balmaceda aanstippen, geïnspireerd door Plato, die zegt dat het beter is misdaden en onrecht te ondergaan dan ze zelf te begaan.¹⁶⁴ Bringmann geeft een interessante interpretatie van de zin, dat Sallustius beide partijen met de stelling veroordeelt voor het voeren van een strijd ten koste van de ander, waarbij de geschiedenis van Sulla en de burgeroorlogen volgens hem meespeelde voor Sallustius.¹⁶⁵ Hoewel het inderdaad algemeen op te vatten is, zoals bij Plato, kan men niet voorbij de werkelijkheid dat het hoe dan ook de Gracchi waren die verslagen werden. Bovendien schrijft Sallustius direct hierop volgend over *ea victoria* van de *nobilitas*, contrasterend met de *cupido victoriae* van de Gracchi, wat nog meer mijn overtuiging sterkt dat de Gracchi de *boni victi* moeten zijn in deze zin.¹⁶⁶ Sallustius geeft zo de strijd van de Gracchi een sterk moralistisch karakter en maakt de Gracchi zelf haast martelaren voor de *causa plebis*.

Over de hervormingen in kwestie is Cicero duidelijk. Tiberius' akkerwet wordt weliswaar *grata populo* ('aangenaam voor het volk') genoemd, maar hij werpt tegen dat deze volgens de *Optimates* zou leiden tot *discordia* (tweedracht) en ten koste zou gaan van de *propugnatores* van de staat. Gaius' graanwet was *iucunda res plebei* ('een zaak geliefd bij het volk'), maar niet bij de *boni* ('goede mannen', zoals gezegd een aanduiding voor *Optimates*, zeker bij Cicero) die meenden dat de verstrekking van voedsel de staatsfinanciën zou uitputten en luiheid in de hand zou werken.¹⁶⁷ Cicero schetst zo een beeld van de *Optimates* die in hun wijsheid de belangen van de staat het zwaarst lieten wegen en op basis daarvan is hun verzet tegen de wetten van de Gracchi, die ofwel naïef of demagogisch zijn gezien de negatieve gevolgen ervan, logisch en verstandig. De manier waarop de Gracchi worden gepresenteerd verschilt hierin weinig van de leiders van de *Populares* in Cicero's politieke uiteenzettingen, de demagogen zoals Clodius die wanhopige en slechte mensen tot geweld en onrust bewegen. Zijn taal is weliswaar minder gelardeerd met superlatieven, maar dat zal er vooral mee te maken hebben dat de Gracchi geen directe tegenstanders waren van Cicero, zoals Clodius dat wel was. Bij het verdedigen van 'zijn' *Optimates* en het veroordelen van de Gracchi laat Cicero echter onvermeld dat (illegaal) grootgrondbezit in die tijd een steeds groter probleem vormde voor de minder vermogende Romeinse burger en dat er dus wel degelijk baat was bij de akkerwet, zoals Kaster opmerkt en andere bronnen over deze periode onderschrijven.¹⁶⁸

De Ligt voert aan hoe nijpend de situatie was, wijzend op de sterke toename van het aantal arme Romeinen op het platteland in de tweede eeuw v.C. als gevolg van een langdurig explosieve bevolkingsgroei na de Tweede Punische Oorlog en de daarmee botsende ongelijke landverdeling die gepaard ging met steeds grotere aantallen slaven in dienst van grootgrondbezitters.¹⁶⁹ Stockton wijst op de (schijnbare) redelijkheid van de wet, die zich vooral richtte op overschrijdingen van het maximaal toegestane grondbezit van 125 hectaren en waarbij geen straffen werden opgelegd behalve de inlevering van het teveel aan land aan de staat en men

¹⁶⁴ Plato, *Brieven* 7.335a (διὸ καὶ τὰ μεγάλα ἀμαρτήματα καὶ ἀδικήματα μικρότερον εἶναι χρῆ νομίζειν κακὸν πάσχειν ἢ δοῦσαι). Cf. Comber en Balmaceda, *The War against Jugurtha*, 221.

¹⁶⁵ Bringmann, K., 'Zum Parteienkurs in Sallusts *Bellum Iugurthinum*', *Rheinisches Museum für Philologie* 117 (1974) 95-103.

¹⁶⁶ *Iug.* 42.4.

¹⁶⁷ *Sest.* 103.

¹⁶⁸ Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 328-329.

¹⁶⁹ De Ligt, L., 'Poverty and Demography: The Case of the Gracchan Land Reforms', *Mnemosyne* 57 (2004) 725-757.

oorspronkelijk zelfs zou worden tegemoetgekomen met wettelijke titels met betrekking tot hun resterende grond.¹⁷⁰ Bringmann is uiterst kritisch over de vraag of grootgrondbezit werkelijk aan de basis lag van problemen voor kleine boeren, voornamelijk op grond van logistieke argumenten en het gebrek aan archeologische bewijzen voor grote, massa producerende villa's, de *latifundia*, die pas na Sulla hun intrede deden, maar Lintott laat zien dat dit zeker niet uitsluit dat er sprake was van verdringing door grootgrondbezitters in de tijd van de Gracchi, aangezien andere vormen van productie, zoals de veehouderij die geen sporen naliet, en marktwerking wel degelijk ten koste konden gaan van kleinere grondbezitters.¹⁷¹ De redenering van Bringmann biedt interessante inzichten die uitnodigen tot nuancering, maar hij verbindt er vervolgens zelf te veel waarde aan door het te op de grondproblematiek als geheel te betrekken. Ook Rich, die vooral de nadruk legt op het belang van landbezit voor de rekrutering van soldaten, relativeert de urgentie van de landcrisis en de noodzaak voor herverdeling van grond zoals Gracchus die zag door te stellen dat crises zoals deze al veel langer bestonden, maar van oudsher opgelost werden met kolonisatie van nieuw (Italiaans) grondgebied.¹⁷² Zijn argument dat Tiberius Gracchus' landverdeling ter vervanging van de gestagneerde kolonisatiepolitiek verkeerd was vanwege het precedent dat hij daarmee schiep, besteedt mijns inziens te weinig aandacht aan de uitzonderlijkheid van de demografische problemen van die tijd en oordeelt te positief over de inherente onzekerheid van de noodoplossing die kolonisatie in de geschiedenis altijd is geweest. Bovendien betoogt Burckhardt dat kolonisatie hoofdzakelijk militair-strategische doelen had en nauwelijks verlossing bood voor de landproblematiek en daarom dus geen werkelijk alternatief vormde voor landverdeling.¹⁷³

Hoewel de grootte van het probleem dus nog altijd een punt van discussie is, is het gezien de onmiskenbaar aanwezige misstanden in het grondbezit in deze periode, zeker in de ogen van supporters van de Gracchi, opmerkelijk dat Sallustius er helemaal geen aandacht aan besteedt. Hij verlegt in plaats daarvan de focus naar hun ideologische strijd en schrijft dat ze *vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera patefacere coepere* ('begonnen vrijheid te eisen voor het volk en de misdaden van de enkelen (i.e. de oligarchie) bloot te leggen').¹⁷⁴ De specifieke problemen en de door de Gracchi aangevoerde oplossingen lijkt hij bewust te negeren om zo beter de nadruk te kunnen leggen op de ideologische strijd tussen *nobiles* (of *pauci*) en *plebs* en de Gracchi te framen als vrijheidsstrijders en niet zozeer als hervormers. Dit zou ook kunnen betekenen dat Sallustius de hervormingen een te heet hangijzer vond om er dieper op in te gaan, maar dat lijkt als supporter van hun politieke koers onlogisch. Een andere mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat Sallustius het niet nodig achtte de wetten te belichten, omdat deze ofwel niet direct relevant waren in zijn tijd of al overbekend en mogelijk populair waren onder zijn lezers.

In tegenstelling tot zijn afwijzing van de praktijken van de Gracchi stelt Cicero zich op het eerste gezicht begripvol op wat betreft hun motivaties daartoe. Zo stelt hij de beweegredenen van de Gracchi en ook andere *Populares* in de rede *De Haruspiciis Responso* voor op een manier die sympathie opwekt, waarbij hij zich beklagt over de futiliteit van deze tweedracht in zijn tijd (*o misera tempora stultasque nostras discordias!*).¹⁷⁵ Cicero noemt de *invidia* (afgunst) en de

---

¹⁷⁰ Stockton, *The Gracchi*, 40-42.

¹⁷¹ Bringmann, K., *Die Agrarreform des Tiberius Gracchus: Legende und Wirklichkeit* (Stuttgart 1985) 15-18; Lintott, A.W., *Judicial reform and land reform in the Roman Republic: A new edition, with translation and commentary, of the laws of Urbino* (Cambridge 1992) 41-43.

¹⁷² Rich, 'Tiberius Gracchus, Land and Manpower', 161-166.

¹⁷³ Burckhardt, *Politische Strategien der Optimaten*, 46-54.

¹⁷⁴ *Jug.* 42.1.

¹⁷⁵ Cicero, *De Haruspiciis Responso* 43. Naast de Gracchi bespreekt Cicero ook de voorbeelden van *Populares* Saturninus en Sulpicius om Clodius aan te vallen.

severitas (strengheid) van de Senaat jegens Tiberius Gracchus vanwege een vredesverdrag met de Numantiërs een bron van pijn (*dolor*) en angst (*timor*) en de basis voor zijn opstandige politieke carrière als volkstribuun: *eaque res illum fortem et clarum virum a gravitate patrum desciscere coegit* ('en dat gegeven dreef die dappere en beroemde man ertoe zich af te wenden van de waardigheid van de senatoren').¹⁷⁶ Cicero suggereert hiermee dat Tiberius gedreven door zijn rancune het beleid van de Senaat ging tegenwerken als *Popularis*, ondanks zijn goede reputatie en kwaliteiten, en zich verlaagt tot het tegenovergestelde van *gravitas*, oftewel *levitas* (lichtzinnigheid).

Gaius' motivatie vond zijn oorsprong in gevoelens van wraak na de dood van zijn broer: *C. autem Gracchum mors fraterna, pietas, dolor, magnitudo animi ad expetendas domestici sanguinis poenas excitavit* ('Daarentegen vuurden de dood van zijn broer, de liefde voor hem, de pijn en de grootte van zijn geest Gaius Gracchus aan om straffen voor het bloedvergieten in zijn familie na te streven').¹⁷⁷ Cicero schetst een meelijwekkend beeld van door leed verteerde Gracchi, maar hij benadrukt: *nulla enim potest cuiquam male de re publica merendi iusta esse causa* ('niemand kan immers een gerechtvaardigde reden hebben om zich slecht te gedragen tegen de staat').¹⁷⁸ Hoewel de ware motieven van individuele *Populares* onzeker zullen blijven, en de Gracchi vormen hierin geen uitzondering, is Cicero's argumentatie veel te simpel. Met zijn exclusieve focus op persoonlijke en emotionele motieven voor hun politieke koers impliceert hij dat *Populares* in de regel niet de belangen van het volk behartigden, maar als demagogen hun invloed bij het volk gebruikten tegen de senatoren, die met hun *gravitas* wel het welzijn van de staat hoog in het vaandel hadden. Zo kan het dus zijn dat Tiberius Gracchus door Cicero een *fortis et clarus vir* wordt genoemd, maar enkel om zijn morele verval in contrast schrijnender te maken.

Hoe de *Populares* precies hun steun van het volk wilden verzilveren in de politiek verheldert Cicero in deze speech niet, maar in zijn late werk *De Amicitia* geeft hij meer duidelijkheid: *Ti. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses* ('Tiberius Gracchus heeft geprobeerd het koningschap te bemachtigen, of liever, hij heeft inderdaad enige maanden geheerst').¹⁷⁹ Het koningschap was in Republikeins Rome niet iets waarmee men geassocieerd wilde worden, vanwege het gevaar hetzelfde lot te ondergaan als de laatste koning Tarquinius Superbus door toedoen van Lucius Junius Brutus, de reden dat Caesar als de facto alleenheerser elke suggestie van een koningschap publiekelijk afwees en de titel *Dictator* aannam.¹⁸⁰ Sallustius laat echter de andere kant van het verhaal naar voren komen, in de hierboven reeds aangehaalde speech van Gaius Memmius: *Occiso Ti. Graccho, quem regnum parare aiebant* ('Nadat Tiberius Gracchus was gedood, van wie ze zeiden dat hij op het koningschap uit was').¹⁸¹ De stelligheid van Cicero (uit de mond van een gefictionaliseerde Laelius), waarmee hij deze serieuze beschuldiging doet, wordt op deze manier genuanceerd. Zoals Koestermann terecht stelt wordt namelijk met het imperfectum *aiebant* niet alleen het subjectieve karakter van deze insinuatie benadrukt en verworpen, maar ook 'ontmaskerd' als een verhaal dat door vijandige tijdgenoten van Gracchus in het leven werd geroepen om hem zwart te

---

¹⁷⁶ Har. 43.

¹⁷⁷ Id.

¹⁷⁸ Ibid. 44.

¹⁷⁹ Cicero, *De Amicitia* 41.

¹⁸⁰ Cf. Syme, R., *The Roman Revolution* (Oxford 1939) 55. Wirszubski, *Libertas as a Political Idea*, 62-64 stelt dat dergelijke beschuldigingen voornamelijk afkomstig waren van *Optimates* die vreesden dat het gezag van de Senaat in het geding zou komen door personen die via het volk of via het leger buitengewone bevoegdheid hadden gekregen. Comber en Balmaceda, *The War against Jugurtha*, 210 menen ook dat hervormingsgezinde en *popularis* politici de voornaamste slachtoffers hiervan waren.

¹⁸¹ Jug. 31.7.

maken.¹⁸² Memmius draait de rollen zelfs om en hij beschuldigt zijn tegenstanders ervan zich te gedragen als koningen: *Nam impune quae lubet facere, id est regem esse* ('Want ongestraft doen wat je wil is wat het is om een koning te zijn').¹⁸³ *Lubet* is interessant in deze zin, daar de *lubido* van de *nobiles* erin terugkomt en de wandaden die daarmee gepaard gingen. Met zijn eigen beschuldiging lijkt Memmius de dominantie van de *nobiles* over het volk in het on-Romeinse kader te plaatsen van de heerschappij van een koning of oligarchie over het volk, wat een gevoelige snaar zou moeten raken bij de trotse Romeinen die zich met hun republikeins systeem graag onderscheidden van de tirannie en oligarchie in het Oosten.¹⁸⁴

In hoofdstuk 1 is reeds besproken hoe de Gracchi meer populariteit genoten dan Clodius, die niet zoals gebruikelijk door middel van *largitio* de gunst van het volk wist te winnen, maar volgens Cicero afhankelijk was van het verachtelijke omkopen van zijn toehoorders. Volgens Robb plaatst Cicero zo op basis van populariteit Clodius buiten de *Optimates* én de *Populares* om hem als een 'outcast' af te schilderen en daarbij wijst ze ook op Cicero's gebruik van *seditionosissimus* om Clodius als ergere onruststoker te dissociëren van de Gracchi, die simpelweg *seditionosus* werden genoemd.¹⁸⁵ In beide opzichten blijft haar argumentatie echter in gebreke. Om met het voorbeeld van *seditionosissimus* te beginnen blijkt na analyse van de betreffende passage in Cicero's rede *De Domo Sua* dat het niet op Clodius kan slaan: *Ubi enim tuleras ut mihi aqua et igni interdiceretur? Quod C. Gracchus de P. Popilio, Saturninus de Metello tulit, homines seditionosissimi de optimis ac fortissimis civibus* ('Wanneer had jij immers (in een wet) voorgesteld dat mij water en vuur moest worden ontzegd? Welke Gaius Gracchus betreffende Publius Popillius, of Saturninus betreffende Metellus indiende, zeer opruiende mannen betreffende zeer goede en dappere burgers').¹⁸⁶ De *seditionosissimi* in kwestie zijn dus Gaius Gracchus en Lucius Appuleius Saturninus, die enkele decennia na de Gracchi als volkstribuun vanwege zijn *popularis* beleid weerstand ondervond vanuit de Senaat en eveneens gelegitimeerd met een *senatus consultum ultimum* samen met zijn aanhangers gedood zou worden. Popillius Laenas leidde als consul in 132 een kruistocht tegen de aanhangers en het gedachtengoed van Tiberius Gracchus, wat Gaius Gracchus in 123 ertoe aanzette hem te vervolgen voor zijn acties en de basis vormde voor zijn wet *De capite civis Romani*, met de intentie onwettig (en politiek) geweld tegen Romeinse burgers met terugwerkende kracht en in de toekomst te bestraffen, met Popillius' zelfverkozen ballingschap tot gevolg.¹⁸⁷ Clodius mag in de speech worden voorgesteld als nog slechter, wat niet onlogisch is zijnde Cicero's voornaamste (retorische) antagonist, maar zijn kwalificatie van Gracchus is ondubbelzinnig negatief en niet wezenlijk anders dan bij Clodius. Clodius in een andere categorie plaatsen dan 'reguliere' *Populares* zou suggereren dat Cicero zich milder uitliet over hen, maar de hierboven beschreven voorbeelden geven weinig aanleiding dit te geloven.

De kwestie van populariteit zoals Cicero die presenteert lijkt te arbitrair om echt onderscheid te maken tussen Clodius en de *Populares* voor hem. Dat Clodius' publiek gekocht zou zijn doet in de kern niets af aan zijn populariteit als dat betekent dat daardoor grote aantallen

---

¹⁸² Koestermann, *Bellum Iugurthinum*, 129.

¹⁸³ *Iug.* 31.26.

¹⁸⁴ Cf. Gelzer, M., *Die Nobilität der römischen Republik* (Leipzig 1912) 40-42, die de vergelijking maakt tussen het monopolie van de *nobiles* op het ambt van consul en het koningschap.

¹⁸⁵ Robb, *Beyond Populares and Optimates*, 165-166.

¹⁸⁶ Cicero, *De Domo Sua* 82.

¹⁸⁷ Stockton, *The Gracchi*, 20, 90-91 noemt Popillius ten opzichte van Gaius "the scourge of his brother's adherents" en de speciale rechtbank voor vervolging van de aanhangers, de *quaestio*, "blatantly 'party political'" en "an instance of partisan repression hiding behind a show of legal propriety", wijzend op het decreet van de Senaat dat het moest legitimeren maar buiten het volk, ergo aanhangers van de Gracchi, omging.

mensen toestroomden om hem aan te horen.¹⁸⁸ Daarnaast verschilt de *largitio* van de oude *Populares* met de manier waarop Cicero het framet, de gunst van het volk ‘kopen’ met populaire beloftes, in de praktijk weinig van het directe betalen van publiek; de valuta verschilt, maar het resultaat is hetzelfde.¹⁸⁹ Bovendien speelde de propaganda van de Gracchi gericht op het volk volgens Bringmann een belangrijke rol voor de populariteit van hun beleid, ook al neemt hij daarbij niet in overweging dat propaganda, op wat voor manier dan ook, niet slechts voor de Gracchi een beproefd middel was.¹⁹⁰ Daarom gaat het mij te ver Clodius in Cicero’s betoog compleet los te trekken van de ‘andere’ *Populares*, aangezien de theorie van een ‘tri-partite model’, zoals Robb het noemt, afhankelijk is van de assumptie dat Cicero’s behandeling van Clodius significant afwijkt ten opzichte van die van de Gracchi en andere *Populares*. Zoals hierboven echter is gebleken is zijn portrettering van in het bijzonder de Gracchi evengoed sterk gekleurd, waarbij ze in negatief opzicht niet of nauwelijks onderdoen voor Clodius.

Een belangrijk thema als het gaat om de rol van de Gracchi in de geschiedenis en de literatuur is hun effect op de Romeinse politiek na hun dood. In *De Republica* laat Cicero Laelius beweren: *mors Tiberii Gracchi et iam ante tota illius ratio tribunatus divisit populum unum in duas partis* (‘de dood van Tiberius Gracchus en reeds daarvoor de hele aard van diens tribunaat verdeelde één volk in twee delen’).¹⁹¹ Hierboven is echter al naar voren gekomen dat de politieke verdeeldheid al langer een probleem was in Rome. Zo was er al sinds het begin van de Republiek de sociale strijd tussen *plebs* en patriciërs, zoals beschreven door Livius, en kenden de jaren voor Tiberius’ tribunaat al een aantal ‘militante’ volkstribunen die de macht van de Senaat trotseerden.¹⁹² Desondanks zegt het veel over de impact van de Gracchi dat Cicero Tiberius aanwijst als de bron van de politieke verdeeldheid in de Late Republiek.¹⁹³

Ook Sallustius onderkent de sterke politieke verdeeldheid als hij schrijft over *mos partium et factionum ac deinde omnium malarum artium* (‘het gebruik van partijen en facties en alle slechte eigenschappen daaruit’).¹⁹⁴ Hij lijkt het ontstaan hiervan echter vooral op te hangen aan de verbreiding van *lubido* na de val van Carthago, zoals ook hierboven beschreven: *Namque coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidinem vortere, sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partis abstracta sunt, res publica, quae media fuerat, dilacerata* (‘Want de aristocratie begon zijn waardigheid te ruilen voor bandeloosheid en het volk zijn vrijheid, om ieder voor zich naar zich toe te trekken, te plunderen en te roven. Zo was alles in twee kampen verdeeld, en te midden daarvan was de staat verscheurd.’).¹⁹⁵ Uiteindelijk trok de *nobilitas* aan het langste eind en hij legt ook uit waarom: *nobilitas factione magis pollebat, plebis vis soluta atque dispersa in multitudine minus poterat* (‘de aristocratie was sterker door organisatie, de kracht van het volk was, zonder samenhang en verdeeld in het grote aantal, tot minder in staat’).¹⁹⁶ Dit leidde tot de dominantie van de *nobiles* en de eerder genoemde excessen die daar volgens Sallustius mee

¹⁸⁸ In *Sest.* 106 omschrijft Cicero zijn *contiones* nota bene als *turbulentae*, wat als ‘onrustig’ of ‘chaotisch’ waarschijnlijk betrekking heeft op het onzuivere karakter van de toehoorders, maar desondanks alleen toepasselijk is voor aanzienlijke mensenmassa’s.

¹⁸⁹ Cf. Kaster, *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius*, 330.

¹⁹⁰ Bringmann, *Die Agrarreform des Tiberius Gracchus*, 27-28.

¹⁹¹ Cicero, *De Re Publica* 1.31.

¹⁹² Cf. Rich, ‘Tiberius Gracchus, Land and Manpower’, 155-156.

¹⁹³ De bestudering van *Populares* in de literatuur en de daarbij behorende polemiek staat of valt immers niet bij het al dan niet bestaan van (twee) politieke partijen, omdat *Populares* als politici ook los van een partij kunnen worden besproken.

¹⁹⁴ *Iug.* 41.1.

¹⁹⁵ *Ibid.* 41.5.

¹⁹⁶ *Ibid.* 41.6.

gepaard gingen.¹⁹⁷ Waar Cicero de Gracchi en hun gedachtengoed als de oorsprong van de *discordia* in zijn tijd ziet, wijst Sallustius juist op de extreme weerstand tegen hun aanhangers na hun dood als voornaamste ontwrichtende factor: *Quae res plerumque magnas civitatis pessum dedit, dum alteri alteros vincere quovis modo et victos acerbius ulcisci volunt* ('Deze dingen hebben dikwijls grote staten te gronde gericht, zolang de ene groep de andere op welke manier dan ook wil overwinnen en zich wreed op de verslagenen wreken.').¹⁹⁸

Sallustius gaat niet voorbij aan het feit dat de Gracchi zelf leden van de *nobilitas* waren, maar zij onttrokken zich volgens hem juist aan het wangedrag van de anderen: *Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt qui veram gloriam iniustae potentiae anteponerent, moveri civitas et dissensio civilis quasi permixtio terrae oriri coepit* ('Want zodra er uit de aristocratie mensen gevonden waren die werkelijke glorie voor onrechtmatige macht plaatsten, begon de staat in rep en roer te raken en tweespalt onder de burgers op te komen als een aardbeving.').¹⁹⁹ Er kan weinig twijfel over bestaan dat Sallustius hier vooral doelt op de Gracchi en Flaccus.²⁰⁰ Het zou echter te simpel zijn om hen volledig los te koppelen van hun nobele oorsprong. Een klassenstrijd zoals Livius beschreef tussen patriciërs en plebejers is niet aan de orde, aangezien de *nobilitas* uit zowel patricische als plebejische families bestond.²⁰¹ Daarnaast hadden niet alleen *nobiles* zitting in de Senaat, namelijk ook bijvoorbeeld ridders zoals Cicero, en waren de door Sallustius zo uniform geachte *nobiles* onderling verdeeld tussen de machtige Romeinse families, zoals de Claudii en de Scipiones.²⁰² Die lijn volgend zette Münzer uiteen dat Tiberius Gracchus, oorspronkelijk behorend tot de Scipiones, tegenover zijn neef Scipio Aemilianus Africanus kwam te staan, de leider van de Scipiones-factie, en daarbij gesteund werd door andere prominenten zoals zijn schoonvader, voormalig consul Appius Claudius Pulcher, en de broers Licinius Crassus Mucianus (consul 131) en Mucius Scaevola (consul 133).²⁰³ Hoewel dit denken in vaste aristocratische familiepartijen tegenwoordig niet meer leidend is, zegt alleen de uitgebreide betrokkenheid van illustere senatoren aan beide kanten veel over de complexiteit van de politieke strijd van de Gracchi.²⁰⁴

Cicero en Sallustius hebben echter geen baat bij nuances als ze de Gracchi op hun eigen manier gebruiken als een maatstaf voor hun eigen tijd. Cicero zet de reputatie van de Gracchi in om de *popularis* tegenstanders in zijn eigen tijd negatief met hen te laten contrasteren. Sallustius gebruikt de Gracchi juist als een positief voorbeeld van hoe een *Popularis* zich dient te gedragen en hoe *nobiles* zich niet moeten misdragen. Ook Caesar ziet de Gracchi als voorbeelden. In zijn *De Bello Civili* schrijft hij hoe 'zijn' tribunen Gaius Scribonius Curio en Marcus Antonius bedreigd werden door het *senatus consultum ultimum*, waarmee de Senaat hem tot vijand van de staat uitriep.²⁰⁵ Hij

---

¹⁹⁷ *Iug.* 41.7-9.

¹⁹⁸ *Ibid.* 42.4. Syme, *Sallust*, 170 meent, waarschijnlijk niet onterecht, dat Sallustius hierin het geweld en de burgeroorlogen van zijn eigen tijd laat doorklinken.

¹⁹⁹ *Ibid.* 41.10.

²⁰⁰ Koestermann, *Bellum Iugurthinum*, 172; Comber en Balmaceda, *The War against Jugurtha*, 220.

²⁰¹ Stockton, *The Gracchi*, 23.

²⁰² Syme, *Sallust*, 171.

²⁰³ Münzer, F., *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien* (Stuttgart 1920) 257-261. Ook Syme, *Sallust*, 171 en Gelzer, *Die Nobilität der römischen Republik*, hechten veel belang aan de rol die de facties en familiebanden speelden. Briscoe, J., 'Supporters and Opponents of Tiberius Gracchus', *The Journal of Roman Studies* 64 (1974) 125-135 ziet binnen de twee kampen nog nauwere categorieën waartussen onderscheid kan worden gemaakt. Stockton, *The Gracchi*, 25-26, wijst daarnaast op de belangrijke rol die Cornelia, de moeder van de Gracchi, speelde in hun politieke carrière.

²⁰⁴ Cf. Burckhardt, *Politische Strategien der Optimaten*, 7-20; Hölkeskamp, K.J., 'Fact(ions) or Fiction? Friedrich Münzer and the Aristocracy of the Roman Republic—then and now', *International Journal of the Classical Tradition* 8 (2001) 92-105.

²⁰⁵ Caesar, *De Bello Civili* 1.5. Peer, A., *Julius Caesar's Bellum Civile and the Composition of a New Reality* (Farnham 2015) 15-16.

vertelt tegen zijn soldaten over de wandaden van tribunen die in het verleden tot een dergelijk decreet hadden geleid: *haec superioris aetatis exempla expiata Saturnini atque Gracchorum casibus docet* ('hij zette uiteen dat die voorbeelden uit een vroegere tijd gewroken waren met de val van Saturninus en de Gracchi').²⁰⁶ Caesar zegt verder niets over de Gracchi om zijn beeld van hen duidelijker te kunnen bepalen, maar in deze passage lijkt hij de acties tegen hen niet af te keuren. Zijn vermelding van de misdaden van de Gracchi is bedoeld om de daden van Curio en Antonius (en van hemzelf) in contrast positiever uit te laten komen. Zo valt voorzichtig een beeld op te maken van de Gracchi als Laat-Republikeinse *exempla*, in positieve dan wel negatieve zin, waarbij de feiten omtrent hun carrière er nauwelijks toe lijken te doen.

Conclusie

Zoals gezegd zal een jammerlijk groot deel van de Republikeinse literatuur waarschijnlijk voor altijd in nevel en duisternis aan ons zicht onttrokken blijven. Een definitieve analyse van de ontwikkelingen in het gebruik van *popularis* en eventuele framing die daarmee gepaard ging blijft derhalve een utopie. Desalniettemin is gebleken dat het beschikbare materiaal wel degelijk interessante inzichten kan opleveren en zelfs (voorzichtige) gevolgtrekkingen.

De literaire dominantie van Cicero is positief voor onze kennis over de Republiek en met name de laatste decennia, maar het is in dit onderzoek duidelijk gebleken dat zijn oeuvre zeker niet kritiekloos gebruikt kan worden. In de besproken redevoeringen past Cicero zijn betoog aan afhankelijk van zijn tegenstander, wiens negatieve beschrijving hij flink opklopt en waar mogelijk laat contrasteren met vergelijkbare figuren. Zijn gebruik van *popularis* is hier een belangrijk onderdeel van, waarbij hij slim de verschillende positieve en negatieve betekenissen benut en uitruilt met zijn tegenstanders.

Het is daarom opvallend dat er hiervoor in de overgeleverde literatuur vóór Cicero geen precedent waarneembaar is. *Popularis* wordt hoofdzakelijk neutraal gebruikt en anders eerder positief dan negatief. De betekenis van 'landgenoot' of 'medeburger' voert de boventoon, maar het is opmerkelijk dat het behalve bij Naevius en Ennius niet toegepast wordt op Romeinen. Dit kan een teken zijn van politisering van de term, waardoor neutraal gebruik minder gebruikelijk begon te worden, maar dit kan niet worden gestaafd met voorbeelden van het politieke gebruik ervan buiten Cicero. Er kan daarom ook een meer natuurlijke ontwikkeling hebben plaatsgevonden, waarbij *civis* als aanduiding voor Romeinen *popularis* definitief verdrong. Het gebruik door Livius is in sommige gevallen zeker politiek, al legt hij hier duidelijk minder de focus op dan Cicero. Zijn behandeling kan niet positief worden genoemd, maar van negatieve framing lijkt ook onvoldoende sprake, hoewel er over zijn behandeling van de periode vanaf de Gracchi geen oordeel kan worden geveld.

Livius hecht net als Cicero en Sallustius grote waarde aan de politieke balans en orde in de staat, maar daarbij lijkt hij niet zijn pijlen op één schuldige partij te richten, zoals Cicero en Sallustius in hun behandeling van de Gracchi beiden wel doen. Het is daarom goed mogelijk dat het gedachtengoed van de broers in de literatuur van de Late Republiek sterker gepolitiseerd werd dan deze in werkelijkheid was. Wat Cicero en Sallustius gemeen hebben bij hun bespreking van de politieke daden van *Populares* als de Gracchi is hun ongenueanceerde en sterk gekleurde weergave van de politieke realiteit. Beide heren, die ons de beste contemporaine inzichten bieden van de politiek van de Late Republiek, zeggen de balans tussen de Romeinse klassen hoog in het vaandel te hebben staan, maar dit komt er in de praktijk op neer dat de autoriteit van de Senaat respectievelijk de *libertas* van het volk onder druk staat van het andere deel van de samenleving. Extreme daden

---

²⁰⁶ Caesar, *De Bello Civili* 1.7. Peer, *Julius Caesar's Bellum Civile*, 48-49.

van een Opimius worden door Cicero gebagatelliseerd of verdedigd met het oog op de bescherming van de staat, net zoals Sallustius de politiek van de Gracchi rechtvaardigt als een ideologisch verzet tegen de overheersing van de *nobiles*.

Het gedachtengoed van de Gracchi lijkt in de eeuw na hun dood vooral een speelbal geworden in de politieke strijd van de Late Republiek, die wordt ingezet zoals het de speler het beste uitkomt, losgerukt van nuances en de werkelijke inhoud, vergelijkbaar met Cicero's behandeling van *popularis*. De vraag blijft of *popularis* en *Populares* reeds in de tijd van de Gracchi politiek geframed werden. Voor de periode daarna is dat minder onzeker. Als we immers de gekleurde manier van schrijven van vooral Cicero en Sallustius nemen als representatieve afspiegeling van hun periode, en het lijkt onwaarschijnlijk dat zij hierin alleen stonden, dan kan op basis van de sterk gepolitiseerde manier waarop er in die periode werd gesproken en geschreven en de sterk afwijkende beeldvorming tussen Cicero en Sallustius gesteld worden dat *popularis* en vooral *Populares* zeker onderhevig waren aan framing. Dit gebeurde echter zowel in negatieve als in positieve zin, waarbij onduidelijk blijft of dit gelijk verdeeld was of dat bijvoorbeeld de negatieve beeldvorming domineerde. Hoe dan ook lijken de publicatiedrang en voortdurende populariteit van Cicero de doorslag te hebben gegeven voor de Republikeinse beeldvorming van *popularis* en de *Populares*.

Bibliografie

Secundaire Literatuur

- Barchiesi, M. (ed.), *Nevio Epico* (Padua 1962).
- Barsby, J. (ed.), *Terence: Eunuchus* (Cambridge 1999).
- Bringmann, K., 'Zum Parteienexkurs in Sallusts *Bellum Iugurthinum*', *Rheinisches Museum für Philologie* 117 (1974) 95-103.
- *Die Agrarreform des Tiberius Gracchus: Legende und Wirklichkeit* (Stuttgart 1985).
- Briscoe, J., 'Supporters and Opponents of Tiberius Gracchus', *The Journal of Roman Studies* 64 (1974) 125-135.
- (ed.), *A Commentary on Livy Books XXXIV-XXXVII* (Oxford 1981).
- Brix, J. en M. Niemeyer (eds.), *Plautus I: Trinummus* (Leipzig 1907).
- Burckhardt, L.A., *Politische Strategien der Optimaten in der späten römischen Republik* (Stuttgart 1988).
- Christenson, D.M. (ed.), *Plautus: Amphitruo* (Cambridge 2000).
- Comber, M. en C. Balmaceda (eds.), *Sallust: The War against Jugurtha* (Oxford 2009).
- De Ligt, L., 'Poverty and Demography: The Case of the Gracchan Land Reforms', *Mnemosyne* 57 (2004) 725-757.
- Dench, E., 'Cicero and Roman identity', in: Steel, C. (ed.), *The Cambridge Companion to Cicero* (Cambridge 2013) 122-138.
- Dyck, E.R. (ed.), *Cicero: Catilinarians* (Cambridge 2008).
- Dziatzko, K. en E. Hauler (eds.), *Terentius: Phormio* (Leipzig 1913).
- Earl, D.C., *The Political Thought of Sallust* (Cambridge 1961).
- Gelzer, M., *Die Nobilität der römischen Republik* (Leipzig 1912).
- Goldberg, S.M., 'Comedy and society from Menander to Terence', in: McDonald, M. en M. Walton (eds.), *The Cambridge Companion to Greek and Roman Theatre* (Cambridge 2007) 124-138.
- (ed.) *Terence: Hecyra* (Cambridge 2013).
- Hölkeskamp, K.J., 'Fact(ions) or Fiction? Friedrich Münzer and the Aristocracy of the Roman Republic—then and now', *International Journal of the Classical Tradition* 8 (2001) 92-105.
- Kaster, R.A., *Cicero: Speech on behalf of Publius Sestius* (Oxford 2006).
- Koestermann, E. (ed.), *C. Sallustius Crispus: Bellum Iugurthinum* (Heidelberg 1971).
- Lintott, A.W., *Judicial reform and land reform in the Roman Republic: A new edition, with translation and commentary, of the laws of Urbino* (Cambridge 1992).
- *Cicero as Evidence: A Historian's Companion* (Oxford 2008).
- Maclennan, K. en W. Stockert (eds.), *Plautus: Aulularia* (Liverpool 2016).
- Maltby, R. (ed.), *Terence: Phormio* (Oxford 2012).
- Marmorale, E.V. (ed.), *Naevius Poeta* (Florence 1950).
- Martin, R.H. (ed.), *Terence: Phormio* (Letchworth 1959).
- Mommsen, T., *Römische Geschichte* (Wenen en Leipzig 1932).
- Mouritsen, H., *Plebs and Politics in the Late Roman Republic* (Cambridge 2001).
- Münzer, F., *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien* (Stuttgart 1920).
- Nótári, T., 'Cum dignitate otium. Remarks on Cicero's speech in defence of Sestius', *Fundamina* 22 (2016) 273-289.
- Oakley, S.P. (ed.), *A Commentary on Livy Books VI-X Vol. I* (Oxford 1997).
- Peer, A., *Julius Caesar's Bellum Civile and the Composition of a New Reality* (Farnham 2015).
- Ramsey, J.T. (ed.), *Sallust's Bellum Catilinae* (Oxford 2007).

- Rich, J.W., 'Tiberius Gracchus, Land and Manpower', in: O. Hekster, G. Kleijn en D. Sloopjes, *Crises and the Roman Empire: Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire* (Leiden 2007) 155-166.
- Riggsby, A.M., *Crime and Community in Ciceronian Rome* (Austin, TX 1999).
- Robb, M.A., *Beyond Populares and Optimates: Political Language in the Late Republic* (Stuttgart 2010).
- Seager, R., 'Cicero and the word *popularis*', *The Classical Quarterly* 22 (1972) 328-338.
- 'Factio: Some Observations', *The Journal of Roman Studies* 62 (1972) 53-58.
  - 'Populares' in Livy and the Livian Tradition, *The Classical Quarterly* 27 (1977) 377-390.
- Shackleton Bailey, D.R. (ed.), *Cicero's Letters to Atticus, Vol. IV* (Cambridge 1968)
- *Cicero, Back from Exile: Six Speeches upon his Return* (Atlanta, GA 1991).
- Skutsch, O. (ed.), *The Annals of Q. Ennius* (Oxford 1985).
- Steuart, E.M. (ed.), *The Annals of Quintus Ennius* (Cambridge 1925).
- Stockert, W. (ed.), *Plautus: Aulularia* (Stuttgart 1983).
- Stockton, D., *The Gracchi* (Oxford 1979).
- Syme, R., *The Roman Revolution* (Oxford 1939).
- *Sallust* (Berkeley, CA 1964).
- Tracy, C., 'The People's Consul: The Significance of Cicero's Use of the Term "Popularis"', *Illinois Classical Studies* 33/34 (2008/2009) 181-199.
- Tromaras, L. (ed.), *P. Terentius Afer: Eunuchus* (Hildesheim 1994).
- Walters, C.F. en R.S. Conway, 'Restorations and Emendations in Livy VI.-X.', *The Classical Quarterly* 12 (1918) 1-14.
- Weissenborn, W. en H.J. Müller (eds.), *T. Livi Ab Urbe Condita Libri 7. Band* (Berlijn 1883).
- Wirszubski, C., *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate* (Cambridge 1950).

Primaire Literatuur

- Accius (incl. Nonius): Warmington, E.H. (ed.), *Remains of Old Latin Vol II: Livius Andronicus, Naevius, Pacuvius and Accius* (Cambridge, MA 1936).
- Aelius Donatus: Laborie, S., B. Bureau en C. Nicolas (eds.), *Commentaire d'Aelius Donat au Phormion de Térence* (Lyon 2009).
- Cicero, *De Amicitia*: Falconer, W.A. (ed.), *Cicero: On Old Age, On Friendship, On Divination* (Cambridge, MA 1923).
- *De Re Publica*: Keyes, C.W. (ed.), *Cicero: On the Republic, On the Laws* (Cambridge, MA 1928).
  - *Epistulae ad Atticum*: Shackleton Bailey, D.R. (ed.), *Cicero's Letters to Atticus, Vol. IV* (Cambridge 1968).
  - *In Catilinam*: Dyck, E.R. (ed.), *Cicero: Catilinarians* (Cambridge 2008).
  - *Pro Sestio, De Domo Sua, De Haruspicio Responso*: Peterson, W. (ed.), *M. Tulli Ciceronis Orationes: Cum Senati Gratias Egit, Cum Populo Gratias Egit, De Domo Sua, De Haruspicio Responso, Pro Sestio, In Vatinius, De Provinciis Consularibus, Pro Balbo* (Oxford 1910).
- Cornelius Nepos: Halm, C. en A. Fleckeisen (eds.), *Cornelli Nepotis Vitae* (Leipzig 1890).
- Ennius: Warmington, E.H. (ed.), *Remains of Old Latin Vol I: Ennius and Caecilius* (Cambridge, MA 1935).

- Livius, *Ab Urbe Condita*, Boek 2,3: Conway, R.S., C.F. Walters (eds.), *Titi Livi Ab Urbe Condita, Vol. 1: Libri I–V* (Oxford 1974).
- Boek 6: Oakley, S.P. (ed.), *A Commentary on Livy Books VI–X Vol. I* (Oxford 1997).
  - Boek 23: Moore, F.G. (ed.), *Livy: History of Rome, Vol. VI: Books 23–25* (Cambridge, MA 1940).
  - Boek 34: Weissenborn, W. en H.J. Müller (eds.), *T. Livi Ab Urbe Condita Libri 7. Band* (Berlijn 1883).
- Naevius: Warmington, E.H. (ed.), *Remains of Old Latin Vol II: Livius Andronicus, Naevius, Pacuvius and Accius* (Cambridge, MA 1936).
- Plato: Bury, R.G. (ed.), *Plato: Timaeus, Critias, Cleitophon, Menexenus, Epistles* (Cambridge, MA 1929).
- Plautus, *Aulularia*: Stockert, W. (ed.), *Plautus: Aulularia* (Stuttgart 1983).
- *Trinummus*: Brix, J. en M. Niemeyer (eds.), *Plautus I: Trinummus* (Leipzig 1907).
- Sallustius, *Bellum Catilinae*: Ramsey, J.T. (ed.), *Sallust's Bellum Catilinae* (Oxford 2007).
- *Bellum Iugurthinum*: Rolfe, J.C. en J.T. Ramsey (eds.), *Sallust: The War with Catiline, The War with Jugurtha* (Cambridge, MA 2013).
- Terentius, *Eunuchus*: Barsby, J. (ed.), *Terence: Eunuchus* (Cambridge 1999).
- *Phormio*: Dziatzko, K. en E. Hauler (eds.), *Terentius: Phormio* (Leipzig 1913).

Online Bronnen

Bibliotheca Teubneriana Latina Online

<<https://www-degruyter-com.ezproxy.leidenuniv.nl:2443/databasecontent?dbid=btI&dbsource=%2Fdb%2FbtI>>19-07-17.

Elvers, K. (Bochum) en W. Kierdorf (Keulen), 'Cato' (2006) in: *Der Neue Pauly*, door H. Cancik, H. Schneider en M. Landfester (eds.)
<http://dx.doi.org.ezproxy.leidenuniv.nl:2048/10.1163/1574-9347_dnp_e229220>12-07-17.

Elvers K. (Bochum), U. Eigler (Zürich) en H. Leppin (Hannover), 'Nepos' (2006) in: *Der Neue Pauly*, door H. Cancik, H. Schneider en M. Landfester (eds.)
<http://dx.doi.org.ezproxy.leidenuniv.nl:2048/10.1163/1574-9347_dnp_e820270>15-07-17.

Thesaurus Linguae Graecae

<<http://stephanus.tlg.uci.edu.ezproxy.leidenuniv.nl:2048/lsg/#eid=85149&context=lsg&action=from-search>>19-07-17.

Thesaurus Linguae Latinae Online

<<https://www-degruyter-com.ezproxy.leidenuniv.nl:2443/databasecontent?dbid=tll&dbsource=%2Fdb%2Ftll>>

Von Ungern-Sternberg, J. (Basel), 'Populares' (2006), in: *Der Neue Pauly*, door H. Cancik, H. Schneider en M. Landfester (eds.)
<http://dx.doi.org.ezproxy.leidenuniv.nl:2048/10.1163/1574-9347_dnp_e1004810>04-07-17.

Afbeelding

Maccari, C., *Cicerone denuncia Catalina* (1888). Online afkomstig:

<https://en.wikipedia.org/wiki/Catiline_Orations#/media/File:Maccari-Cicero.jpg>09-08-17.